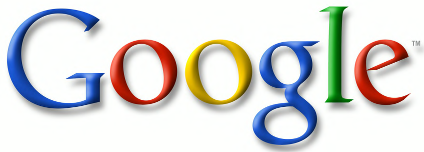

ՀԱՅՈՑ
ԵԿԵՂԵՑԻՆ
ԵՒ
ԱՆԴՐԱԼԵՌՆԱԿԱՆՔ

ԳՐԵՑ

ԽՈՐԷՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՆԱՐ–ՊԷՅ

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՕԼԻՍ
ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՔԻՒՐՔՃԵԱՆ
Ի ՂԱԼԱԹԻԱ

1869

Առ բարեխրատ Քարոզիչ Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյն Պէշիկթաշի հոգեզգօն ԽՈՐԷՆ Սրբազան Եպիսկոպոսն ժաման.

Համար 256.

Ի ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՕԼԻՍ

ԳԷՈՐԳ Ծառայ Քրիստոսի և անհասանելի կամօքն Աստուծոյ Եպիսկոպոսապետ և Կաթողիկոս ամենայն Հայոց, Ծայրագոյն Պատրիարք համազգական Նախամեծար Աթոռոյ Արարատեան Առաքելական Մայր Եկեղեցւոյ սրբոյ Կաթողիկէ Էջմիածնի, Բազմահանճար Սիրելւոյ մերում Խորէն Սրբազան Եպիսկոպոսի խնդալ միշտ ի Տէր։

ԱԶԳԱՍԷՐ Նախանձայուզութիւն Ձեր ի խնամարկել գդպրոցն Պէշիկթաշի, հնարիւք յորդորման զժողովուրդս, և ի ժողովս Պատրիարքարանի յինչ ինչ

Ազգային գործս առողջ դիտողութիւնք Միրելւոյդ, նա զի քաջայարմար և զօրաւոր բանք և փաստք 'ի պաշտպանութիւն և 'ի ջատագովութիւն Հայաստանեայցս ամենամաքուր Եկեղեցւոյ առաջի անդրալեռնական հաւատագրգիռ անձանցն գնդի, քաղցր պարտականութիւն գնեն 'ի վերայ մեր անպարագրելի հաճութեամբ սրտի փութալ յառաքումն Օրհնութիւնաբեր Հայրապետական Կոնդակիս, զի յաւէտ քաջալերեալ, լինիջիք վահան ամրութեան և պաշտպանութեան Հաւատոյ առաջի նախանձաբեկ օտարազնեաց ։

Քանզի և այն որ ետ Ձեզ շնորհս լեզուագիտութեան՝ հարկ իմն դնէ 'ի վերայ Ձեր յամենայն կարևոր դէպս՝ այսպէս յօգուտ

՚ի կիր արկանել զայն վասն ընդ-
հանուր ազգային օգտի, և ՚ի
պարծանս Ս. Աթոռոյս Էջմիածնի։
Ցանձնեմք զՁեզ փխանուէր շը-
նորհաց Բարձրելոյն։

Ցամի Տեառն մերոյ 1869
սեպ. 18, եւ յազգայինթուա-
կանութեան ՌՅԺԹ, ՚ի Ս. Էջ-
միածին։

ԳԷՈՐԳ Դ.
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

« Խորէն Սրբազան Արքեպիսկոպոս Նար-
« Պէյ, Հայոց ազգային խառն ժողովոյն փոխ-
« Ատենապետը բարեհաճեր է հետեւեալ խիստ
« ընտիր յօդուածն յուղարկել առ մեզ ։ Ասոր
« մէջ մեծանձնուն Արքեպիսկոպոսը կհերքէ
« անդրալեռնական լրագրաց գրածները, որ
« այնպէս մը հռչակեցին իբր թէ Վատիկանի
« յառաջիկայ գումարելի ժողովոյն առթիւ Հա-
« յերը Հռովմայ մերձենալու դիտաւորութիւն
« մը ունեցած ըլլան, եւ ասով Հայոց եկեղե-
« ցին իբր թէ վերադառնալ ուզած ըլլայ իւր
« նախնի աւանդութեանցը ։ Նար-Պէյ Սրբազանն
« կը հաստատէ թէ Հայաստանեայց պատկառելի
« Եկեղեցին բնաւ երբէք պապական եղած չէ
« եւ այսօր եւս չմտածեր ըլլալ ։ Երջանիկ կը
« համարինք զմեզ բազմահմուտ Արքեպիսկո-
« պոսին երկասիրութիւնը մեր ընթերցողաց հա-
« ղորդելու ։

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ
ՄԻՈՒԹԻՒՆ
ՔՐԻՍՏՈՍԱԿԱՆ ՀԱՆԴԻՍԻՆ
Ի ՓԱՐԻԶ

ԱԶԴ

Անդրալեռնական լրագիրները միշտ մեր Սուրբ Եկեղեցւոյն վրայ ամբաստանութիւններ կընեն, եւ կը ջանան արհամարհելի ցուցընել Եւրոպացւոց, իբրեւ հերետիկոսական ։ Այս տարի լը Մօնտ եւ Չիվիլթա–Քաթթօլիքա լրագիրները՝ նոյն ոգւով յօդուածներ հրատարակեցին Գաղղիոյ եւ Իտալիոյ մէջ, եւ կուզէին Հայաստանեայց եկեղեցին մոլորեալ ցուցընել ։

Գեր. Խորէն Սրբազան գովելի եռանդեամբ վառեալ՝ քաջացաւ հերքել այն ամբաստանութիւնները, բո՛ւն իսկ Եւրոպացւոց առջեւ ։ Ուստի եւ Գաղղիարէն լեզուաւ պատասխան գրեց, եւ մի առ մի թշնամեաց խօսքերը ջրեց ։

Այս ջատագովական պատասխանը տպուեցաւ Փարիզու հռչակաւոր ՄԻՈՒԹԻՒՆ ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ անունով Հանդիսին յուլիս եւ օգոստոս ամսաթերթերուն մէջ ։ Անդրալեռնականք չկրցին պատասխանել, ու Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցին յաղթական հանդիսացաւ իւր թշնամեաց վրայ ։

Խորէն Սրբազանին սոյն Հէրէտօ–մը գաղղիարենէ թարգմանեց մեծ. Կարապետ աղա Պաղ-

ճեան, եւ Մանզումէ ու Արարատ պատուական լրագրաց մէջ հրատարակուեցաւ յօդուած առ յօդուած, սրբագրութեամբք եւ յաւելուածովք գերապատիւ Հեղինակին ։

Հասարակութեան ցուցըրցած ջերմ ընդունելութենէն յորդորուելով, մենք այդ յօդուածները առանձին տետրակաւ հրատարակել խորհեցանք, Վեհ. Կաթողիկոսին դրօշատանաց փառաւոր կոնդակն ալ ի միասին տպագրելով, իբր ապացոյց այս Հերբեոսմին ուղղափառութեանը ։ Կը յուսանք որ Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ հարազատ որդիքը սիրով ընդունին մեր այս հրատարակութիւնը, եւ գովեն մեր ազգասիրական եռանդը ։

Կ. Պօլիս 1 Նոյ. 1869.

ՀՐԱՏԱՐԱԿԻՉ
Մ. ԲԱՌՆԻԿ ՍԷՖԷՐԵԱՆ

ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ
ԵՒ
ԱՆԴՐԱԼԵՌՆԱԿԱՆՔ

ՀԵՐՔՈՒՄՆ

ԼԸ ՄՕՆՏ ԵՒ ՁԻՎԻԼԹԱ ՔԱԹԹՕԼԻՔԱ ԼՐԱԳՐԱՑ

Ա.

Մեք, որ յաւէտ կը սիրեմք բոլոր մեր խնամքներն ու մեր բովանդակ ժամանակը նուիրել Աստուծոյ մեզի յանձնուած փոքու հօտին առաջնորդութեանն ու դաստիարակութեանը, և հովիւ խոնարհ, աւելի կը փափաքիմք ըստ առաքելոյն Պօղոսի «չինել քան թէ աւերել», ունայն՝ վիճաբանութեանց չչուկը հազիւ թէ առ մեզ կը հասնի։ Ատելի են մեզ կրօնական հակառակութիւնք, ընդունայն վէճեր՝ երբ բաժանութիւնը միայն մէկ կողմն է։ կրօնական վիճաբանութիւնք՝ գրեթէ միշտ մըտքերը կը խռովեն, և կը խանգարեն այն լաւ ներդաշնակութիւնն որ պէտք է տիրէ քըրիստոնեայ հասարակութեանց մէջ, ըստ

օրինացն Քրիստոսի ։ Մեք վիճելու տեղ լաւագոյն կը համարիմք լռել, աղօթելով վասն նոցա՝ որք կը ջանան սուտն ու մոլարը տարածել ։ Այսօր ևս կը լռէինք անշուշտ՝ եթէ չը տեսնէինք որ մեծ անարգութիւններ մեզ դէթ մի անգամ խրամատին վրայ ինքզինքնիս թշնամւոյն չցուցնել, իբր հաւատարիմ զինուոր մեր հնապանծ կրօնական դրօշակին ։

Մեր այս գրութեան նպատակն է՝ Լը Մօնտ և Չիվիլթա Գաթթօլիքա Անդրալեռնական օրագրաց մեր Ս. Եկեղեցւոյն դէմ այս մօտերս գրածները հերքել, ցուցնելով իրենց խաբէութիւնը, տգիտութիւնն ու կամակորութիւնը ։

Այս երկու օրագիրները կերևի թէ իրենց նպատակ դրած են անուանարկ ընել այն վեհանձն քրիստոնեաներն՝ որ ինն եւտասներորդ դարուս մէջ կուզեն իրենց ժամանակին մարդն ըլլալ, և որ պատիւ անձանց կը համարին յարգել Աւետարանի եղբայրական սկզբունքներն, քան թէ միջին դարու օրէնքները, օրէնքներ՝ որ արեան տառերով գրուած են Հաւատաքննիչներուն հրոյն ու սրովը ։

Ակամայ կամօք այս հերքումը կընեմք, վասն զի ծանր է մեզ տեսնելը որ հակառակորդք այնպիսի սխալներ կընեն որ

չարութեամբ յօրինած սուտերէ դժուարաւ կը տարբերին ։ Մեք չեմք կրնար մոռնալ որ Արեւելեան եկեղեցիներն երկար ժամանակէ հետէ հրատարակած են իրենց ներողամտութիւնը ։

Հայաստանեայց սուրբ և առաքելական եկեղեցին, հաւատարիմ միշտ իւր խաղաղասէր և հաշտասէր աւանդութեանցը սովոր չէ բնաւ նախատակոծ ընել զոք, կամ զրպարտութիւնն իրեն օգնական առնուլ, երբ պատերազմիլ ուզէ ։ Նա իւր զէնքերը երկնաւոր վարդապետին բանիցը մէջ, աւետարանական սկզբունքներուն մէջ կը գտնէ, և 'ի փոխարէն այն նախատանաց, զորս անդրալեռնականք պարտք մը համարած են անոր ուղղել, Հայոց սուրբ եկեղեցին միշտ օրհնութիւն և աղօթք կը սփռէ անոնց վրայ ։

Արդ գամք մեր առաջիկայ խնդրոյն ։

Յիսուսեանց օրագիրը Չիվիլթա Գաթթօլիգա, ուրկէց առնելով կը թարգմանէ և կճոխացնէ Մօնդ իւր 67 թուոյն մէջ, Յունաց Ս. Պատրիարքին ըրած ցուրտ ընդունելութիւնն և Կոստանդնուպօլսոյ Հայոց ամեն. Պատրիարքին «Բարեյօժար ընդունելութիւնն» իրարու հակառակ կանուանէ, որոց երկուքն ալ հրաւիրանաց նամակ ընդունած էին յառաջիկայ Հռովմէական ժողովոյն, ուստի

յոյս կը տածէ՝ թէ Հայք Հռովմայ շատ մօտեցան, որովհետեւ աւելի յարգանք ցուցըցեր են քան զՅոյնս առ հրաւէր Պապին։

Հեղինակը չէ խորհրդածեր ուրեմն որ ուրիշ կերպով չէր կրնար ըլլալ, և ոչ մէկ կողմէն ցուրտ, և ոչ միւս կողմէն բարեյօժար ընդունելութեան եղած է։ Յունաց Ս. Պատրիարքն իր եկեղեցւոյն առաջին եպիսկոպոսն է, և կրնար ինքնին վճռել և Հռովմայ աթոռոյն հրաւէրը հաստատութեամբ մերժել։ Սակայն չէր կրնար նոյն ճանապարհը բռնել Կոստանդնուպօլսոյ Հայոց Ս. Պատրիարքը, որովհետեւ ինք Հայաստանեայց սուրբ Եկեղեցւոյն առաջին ներկայացուցիչը չէ։ Այս ներկայացուցիչն է Ծայրագոյն Պատրիարքն որ Ս. Էջմիածնի աթոռը նստած է, և կանուանի Կաթողիկոս ամենայն Հայոց։

Ուստի Հռոմայ հրաւէրը պէտք էր ըստ օրինի առ Նորին Վեհափառութիւնն ուղղուիլ, և ոչ թէ ուղղակի Կոստանդնուպօլսոյ Պատրիարքարանը գալ։ Հռովմայ արքունիքը այս խնդրոյն մէջ պատշաճ ցաւալի և անիմանալի մոռացում մը ցուցուց, մոռացում մը՝ որ երբէք չէ կարելի արդարանալ, ընդդէմ լինելով եկեղեցական նուիրապետական իրաւանց, այն իրաւանց կ'ըսեմք՝ որոց Հռոմ այնքան ջերմ

վրէժխնդիր եղած է, և է միշտ, երբ խընդիրը իւր իրաւանց վրայ է։

Կոստանդնուպօլսոյ Ս. Պատրիարքը Հըռովմէական պատգամաւորաց իմացուց որ ինքը Հայոց մայր Աթոռին ենթարկեալ եպիսկոպոս մըն է. ուստի և իւր պարտքն էր իր հոգեւոր Գլխոյն հաղորդել այս խընդիրը, նորա վճիռն ընդունելու համար։

Ահա այս է այն «Բարեյօժար ընդունելութեան բրէ» գրածնին, որ ուրիշ բան չէր բայց եթէ վայելուչ կերպով ընդունուած այցելութեան մը։ Յիսուսեանք պարապ տեղ կուզեն ցուցնել թէ Հայոց եկեղեցին խոնարհութիւն մը ըրած ըլլայ Հռովմայ առջեւ։ Հայերը գիտեն որ այդ խոնարհութիւն չէ այլ նուաստութիւն է, և նուաստութիւն՝ Հայոց եկեղեցին բնաւ չընդունիր։

Ուրեմն ԺԸ Դարու և անդրալեռնականք (որոց ինքը գործիքն է) աւելորդ տեղ յոյսեր ունեցեր են պարզ քաղաքավարական ընդունելութենէ մը։ Ի՞նչպէս կը [illegible]ռնան որ Հայոց Պօղոս Ս. Պատրիարքը անհատ մի էր, և այսպիսի պարագայի մէջ իւր վարուելու կամ խորհելու եղանակը՝ չէր կրնար ազդեցութիւն ունենալ այն կենսական խնդրոյն վրայ որ Հայոց մայր Աթոռին և ամբողջ Ազգին կամքէն կախում ունէր։

Պօղոս Որբազանը գիտէր զայս, ուստի և իր պարտքը կատարեց, վերջիշեալ հռովմէական հրաւիրագիրը եպիսկոպոսական ժողովոյն առջեւ դնելով, և հասարակաց որոշման համեմատ յուղարկեց զայն առ վեհ. կաթողիկոսն ամենայն Հայոց։

Այսպէս ահա Հայաստանեայց եկեղեցւոյ վեհ. կաթողիկոսը փոխանակ ուղղակի Հռոմէն ընդունելու՝ անուղղակի կերպով ընդունեցաւ այդ զարմանալի հրաւիրագիրը՝ որ լի էր անտեղութեամբք։

Խակոյն Սուրբ Սինոդը գումարեցաւ, և միաբան որոշուեցաւ որ եկեղեցական սովորութեանց և իրաւանց ընդէմ եղածայսպիսի հրաւէր մը, բնաւ երբէք չընդունուի։ Կաթողիկոսական կոնդակը մայր Աթոռոյն հպատակող պատրիարքութեանց և եպիսկոպոսութեանց առ հասարակ ծանոյց այս օրինաւոր որոշումը, և ամենքն ալ հնազանդեցան Հօլուապետին ձայնին։

Չգտնուեցաւ Հայ եպիսկոպոս մը, որ պապական չողոքորթութեանց ունկն դնելով ընդունի այն հրաւիրագիրը, և յանձնառու ըլլայ իր եկեղեցւոյն դրժելու։ Այլ ամենքն ալ մերժեցին զայն, զարմանք ցուցնելով որ ի՛նչպէս Հռոմ Հայ եպիսկոպոսութեան վրայ նուաստ համարում մը կր համարձակի ունենալ, յուսալով թէ որ

գիրենք իրենց վերհադոյն Գլխէն կարենայ բաժանել ։ Եւ ոմանք գոյութեան արժանի եռանդեամբ նաեւ պատշաճ պատասխան֊ ներ ալ գրել չդանդաղեցան ։

Հայ եպիսկոպոսաց այս միաբանական ոգին և իրենց եկեղեցւոյն վրայ ցուցու֊ ցած հաւատարմութիւնը՝ թէ՛ ազգին և թէ՛ վեհ ․ կաթողիկոսին սիրտը ուրախու֊ թեամբ լեցուց ։ Բայց Ցխուսեան օրա֊ գիրը՝ ճշմարտութեան դէմ միամիտները խաբելով՝ կըսէ թէ «Հայոց կաթողիկոսը Կ․ Պոլսոյ մէջ եղած ընդունելութեան վրայ տարտամեր է եղեր» ։

Այդ սարսափը անդ-բայեռնական լրա֊ գրաց երեւակայութեանը մէջ միայն տեղի ունեցած է ։ Այո՛, ․ թող գիտնան որ Էջմի֊ ածնայ Առաքելական Աթոռը հաստատուն է և անշարժելի ․ որովհետեւ իւր սորա֊ դրելոց սիրոյն և մեծարանացը վրայ հիմ֊ նուած է ։ Իւր պահպանութեան համար՝ բաւական են բարոյական զէնքեր և հոգե֊ որ զօրավարներ ․ իր զինաբաններն՝ Աւե֊ տարանն ու սուրբ Գիրքերն են ․ իւր սուրն է՝ այն խաչը, որուն վրայէն երկնաւոր Տէրն կաղաղակէր դոչելով «Սիրեցէ՛ք զմիմեանս»։

Այս այն օրէնքն է զոր Հռոմայ հաւա֊ տաքննութեան խաւարչտին բանտերն շատ ու շատ անդամ արհամարհեցին, —զոր պա֊

պերն այնչափ անգամ, առ ոտն կոխեցին ,
—զոր Յովհաննէս ԺԲ. պապը ամենադժնեայ
հալածանաց փոխարկեց երբ 964ին ձեռն֊
հաս եղաւ բռնութեամբ վերստին Հռոմ
մտնելու , —զոր Ադրիանոս Դ. պապը Առ֊
նալտօ տի Պռէշիա հռչակաւոր հայրենա֊
սիրին արիւնովը կնքեց 1155ին ։

Բայց կաթողիկոսն ամենայն Հայոց շատ
աւելի մեծ զօրութիւն մը ունի , Նորա
ոյժն է այն սէրը՝ զոր հայր մը , Առաքե֊
լոց ճշմարիտ յաջորդ մը , իւր սիրելի որ֊
դիներէն կընդունի ։ Քանի որ այս զօրու֊
թիւնը չի պակսիր , և կարելի չէ որ պակ֊
սի , բոլոր Հայոց սրտերը իրեն աթոռ են
և Հայոց կաթողիկոսութեան սահմանը կը
տարածուի ընդ ամենայն երկիր , ո՛չ հրով,
ո՛չ սրով , այլ սիրով , և միայն սիրով ։

Բ.

Յիսուսեանց օրագիրը՝ որ ինչպէս տե֊
սանք , Հռովմէական հրաւիրագրին միտ֊
եալ կը ցուցընէր զՊօղոս Ս, Պատրիարքը
լսելով յետոյ նորա հրաժարիլը , այնպէս կ
համարի թէ նա պատրիարքական աթոռ֊
թողլու ստիպուած ըլլայ, չկարենալով դէմ
դնել Բ. Դրան քով էջմիածնայ կողմանէ
ազդուած դաւերուն ։

Սակայն այսպիսի սուտ մը մեզի հա֊

մար հերքման կարող չէ։ Այսօր ամէն Հայ գիտէ որ Պոլսոյ սրբազան, պատկառելի ծերունին, իր ալեւոր հասակին պարտ ու պատշաճ հանգիստն առնելու համար միայն էր որ հրաժարական տըւաւ։ Եւ եթէ ուրիշ մասնաւոր պարագաներ այս էական պատճառին հետ զուգընթացան, անոնք եւս զուտ ներքին և ազգային նկատումներ էին, ուստի և կատարելապէս անկախ Հռոմէական ժողովոյն խնդրէն։

Արդ եթէ Յիսուսեանք ժամանակակից դէպքերը այսքան կը թիւրեն և կաղաւաղեն, որչափ եւս առաւել հին պատմութիւնը բոլորովին կերպարանափոխ կընեն։

Այս պատմական սխալներն ալ համառօտիւ նշանակեմք, ցուցնելու համար որ Յիսուսեանց և անդրալեռնականաց նաև պատմական փաստերը որչափ խարխուլ հիմանց վրայ դրուած են։

Ներսէս Գ. կաթողիկոսը (զոր Չէլէմ– ըստ հաճոյից Նէէր կանուանէ), Հռոմայ հետ բնաւ երբէք յարաբերութիւն չունեցաւ, ուստի ի՞նչպէս կարելի է որ Յիսուսեանք ստաբաններ՝ ըսելով այսպէս թէ «Նա սրբութեամբ ապրեցաւ, ու մեռաւ Հռոմէական եկեղեցւոյն հետ հաղորդակցութեամբ»։

Կ՚ըսուի դարձեալ և միւս դրամնին, թէ

«Նա Էջմիածնի վանքը կառոյց 650ին»։ Ո՞վ չգիտեր որ Հայոց առաքելութեան այս սրբազան աթոռը՝ ոչ թէ Ներսէս Գ. էն չինուեցաւ, այլ անկէ շատ առաջ, Քրիստոսի 303 թուականին՝ ճարտարապետեցաւ 'ի միածին Որդւոյն Աստուծոյ, և հիմնարկեալ կառուցաւ 'ի սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչէ և յարքայէն մեծէ 'ի Տրդատայ։

Բայց համարիմք որ գրչի սխալմամբ ՁԷԼԷՄՆ ուզած ըլլայ հասկընել զսուրբ Ներսէս Զորլորդ, զոր Հայոց եկեղեցին իրաւամբ Շնորհալի անուանած է, վասն զի խորին աստուածաբան էր, մեծ գրագէտ, նշանաւոր բանաստեղծ, մին 'ի բազմահանճար հարց անտի. որովք կը պարծի Հայաստանեայց եկեղեցին, և զոր կարող եմք կոչել «Հայոց Ֆենելոն»։

Արդ այս սուրբ քահանայապետն որ ԺԲ. դարուն մէջ կ'ապրէր, Հռոմայ արքունեաց հետ հաղորդակցութիւն մը չունեցաւ բնաւ երբէք։ Իւր եռանդուն ջանից մնանաւոր քրիստոնէավայել նպատակն եղաւ Հ...ց և Յունաց եկեղեցեաց մէջ եղբայրական միութիւն մը հաստատել, հերքելով այն սխալներն ու զրպարտութիւնները, որով յունական աստուածաբանք նսեմացնել կ'ուզէին Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցին։

Այս մասին՝ կիւ. Մանուէլ կոմնենոս կայսեր և կոստանդնուպօլսոյ պատրիարքին հետ յարաբերութեան միտ, և հաւատոյ սքանչելի դաւանութիւն մը գրեց, որ կեցած է ու պիտի մնայ միշտ անայլայլելի և անվանելի դաւանութիւն Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ (1)։

Բայց Հայոց Քահանայապետին յանչափս փափաքած միութիւնը՝ մի միայն նպատակ ունէր Բիւզանդիոյ այն եկեղեցին զոր Հռոմ կը հալածէր, և որուն վրայ պապական կայծակները տեղացած էին, և զոր պապերը կուզէին հնազանդեցնել, սկարամիտ կայսերաց աշխարհական օգնութեամբը։

Ի՜նչ զարմանալի հակասութիւն . . . . Հռոմ իր հպատակութեան տակ մտած

(1) Այս հաւատոյ գերազանց գիրը, զոր Վարդան կ'անուանէ «Յոյժ կորովի եւ հաճելի բնաւից դաւանութիւն», արդէն թարգմանուած է 'ի Լատին, յԻտալական եւ 'ի Ռուս լեզուս, եւ աստուածաբանից զարմանքը շարժած է։ Նոյնը կատարելագոյն եղանակաւ բընագրէն Գաղղիերէնի թարգմանելով տպագրեց 'ի Փարիզ, Պ. Տիւլորիէ գաղղիացի երեւելի հայագէտ մեր բարեկամը, որուն Հայ ազգն խորին երախտագիտութիւն մը կը պարտի, Հայոց ազգութեանն ու պատմութեան վրայ հրատարակած նշանաւոր երկասիրութեանց համար։

Հայերը կը պարտաւորէ յարգել և տօնել այնպիսի կաթողիկոս մը որ բոլոր կենացը մէջ աշխատեցաւ իւր եկեղեցին անկախ հովուել, և յունական եկեղեցւոյն հետ մէկ հաստատել՝ առանց Հռոմայ ահաւոր բանադրանքներէն երկիւղ մը կրելու, կամ դէմ 'ի նկատողութիւն զայն առնելու։

Արդ ա՞յս է արդեօք այն մեծ քահանայապետը՝ որոյ համար Ցիստուսեանց օրագիրները կը հռչակեն թէ « Ընդ Հռոմայ եկեղեցւոյն հետ հաղորդակցութեամբ »։

Մի՞թէ կարելի՞ է պատմական իրողութիւններն այսքան օտարոտի կերպով այլայլել։ Ո՞չ ապաքէն Հայոց պատմութիւնը, և Շնորհալի քահանայապետին գրութիւնները, ազդողագոյնս կը բողոքեն անոնց դէմ որք կը համարձակին իւր խորհուրդները այսպէս այլափոխել։

Գ.

Բայց աւելի մեծ պատմական սխալ մը կը գործեն Ձէնէմ—; Լը Մօռ և անդրալեռնականք, երբ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի 'ի Հռոմ ըրած ուղևորութիւնը՝ կը քարոզեն իբրև ապացոյց հնազանդութեան առ աթոռն Հռոմայ։

Պատմութիւնը այս կերպով ծամածը-

ուղները՝ կամ խիղճ չունին, կամ ամենեւին զուրկ են դարուց և ժամանակաց ոգին հասկնալէ ։

Հայոց Նոր Առաքեալը — եթէ Հռոմ գնաց — չէր կրնար պապին հպատակութիւն ընելու կամ շնորհք մը խնդրելու համար երթալ, վասն զի չունէր նոր բան մը ընդունելիք Հռոմայ պապէն ։ Ո՞չ ապաքէն և ինքն հաւասարապատիւ Արքեպիսկոպոս կամ Պատրիարք մըն էր ։

Հայոց Լուսաւորիչը եթէ հպատակութեան համար էր որ Հռոմ գնաց՝ ի՞նչ պէտք էր Տրդատ թագաւորը հետն տանիլ ։ Ո՞չ ապաքէն ընդհակառակն Տրդատ էր որ իւր հետ փափաքեցաւ տանիլ զսուրբ Հայրապետը, որպէս զի իւր քաղաքական նպատակին դիւրագոյն կարենայ հասնիլ, Կոստանդիանոսի պէս լիահաւատ ինքնակալի մը դիմաց այնպիսի մեծ նահատակ մը 'ի բարեխօս ներկայացնելով, որուն կարելի չէր ժխտել և ոչ ինչ ։

Բայց որպէս զի ընթերցողք կարենան աւելի լաւ ըմբռնել և դատել, յիշատակեմք իրերն ինչպէս որ ժամանակակից պատմագիրները զանոնք կաւանդեն ։

Անակ անունով Պարթև իշխան մը (Ս․ Գրիգոր Լուսաւորչի հայրը) հրապուրանօքն Արտաշրի, որ Պարսկաստանի մէջ

Արշակունեաց թագաւորական ցեղը ջըն-ջած և Սասանեանց իշխանութիւնը հիմ-նադրեր էր, Հայոց խոսրով Ա. Արշակունի թագաւորը դաւանօք սպաննեց։

Ս. Գրիգոր, այն փշաքեր ոստոյն ծա-ղիկը, քրիստոնէական կրթութիւն առաւ 'ի Կեսարիա։ Երբ մեծցաւ, և անդէն հօ-րը բրած անօրէնութիւնն իմացաւ, իբրև քրիստոնեայ դիւցազն մը՝ իւր անձը ուզեց նուիրել Տրդատայ, որ մեծին խոսրովու միակ մնացած որդին և ժառանգն էր, և Արշակունեաց ցեղին անգութ կոտորածէն ազատելով՝ Հռոմ ապաստան գտած էր։ Հոն իբրև Հայաստանի թագաժառանգ իշխան զարդացաւ Տրդատ. շատ պարագաներու մէջ իր հերակլեան ուժովը և դիւցազնա-կան քաջութեամբը նշանաւոր, և Հռո-մէական կայսրութեան օգտակար հանդի-սացաւ։ Եւ ոչ այսչափ միայն, այլ և ազա-տիչ եղաւ կենացն Լիկիանոսի և Դիոկղե-տիանոս կայսեր։ Այս ինքնակալը երախ-տագիտութեամբ այն քաջ երիտասարդը թագաւոր պսակեց, եւ Հռոմէական բա-նակն օգնական տալով՝ յուղարկեց հայ-րենական գահը ժառանգելու։

Տրդատ Հռոմայ մէջ շատ իշխաններ բարեկամ ստացեր էր, և մանաւորապէս կոստանդիանոս կայսրորդւոյն հետ սիրով

կապուած էր ։ Ուստի երբ իմացաւ որ Կոստանդիանոս ալ կայսրենալէն յետոյ դարձեր է 'ի քրիստոնէական կրօնս, (զոր ինքըն Տրդատ երկար տարիներէ 'ի վեր ընդունած էր 'ի ձեռն Սրբոյն Գրիգորի), շատ ուրախացաւ, և մտածեց որ իւր նոր կրօնակից կայսեր հետ բարեկամութիւնը նորոգէ, և այնպիսի սերտ դաշնակցութիւն մը ընէ՝ որով կարենայ Հայոց թագաւորութիւնը հաստատուն մնալ նաև յետ մահուան իւրոյ ։ Այս իւր խորհուրդը դիւրացնելու համար հետն առաւ զսուրբ Քահանայապետն Գրիգոր, և գնաց 'ի Հռոմ ։ Հոն իւր մեծազօր բարեկամին 'ի ճշմարիտ հաւատս դարձն շնորհաւորելով, նորա հետ կարևոր միջոցներ խորհեցաւ, զոր և հաստատուն դաշամբք կնքեցին ընդդէմ բռնաւոր պետութեանն Սասանեանց (1) որ Հայաստանի և Հռոմէական կայսերութեան հաւասարապէս սպառնացող թշնամի տէրութիւն մըն էր ։

Այս է ահա պատմութեան ցուցածը ։

Ուրեմն կարելի չէ՞ որ քրիստոնեայ տէրութեան մը հետ այս դաշնակցութեան

---

(1) Տես Ագաթանգեղոս, Զենոբ. Մ. Խորենացի, եւ ասոնցմէ ետքը եկող բոլոր Հայ պատմիչները ։

գաղափարին վրայ, կրօնական հնազանդութեան մը ամենափոքր գաղափարն աւելցուի ։

Ասիկա պատմութիւնը սրբագրել է ։

Իրերն այնչափ տրամաբանական են և մեզի այնպէս եզրակացուցիչ կերևին՝ որ անօգուտ կը համարէինք աւելի զբաղելու նոցա վերայ, եթէ անդրալեռնականք չստիպէին քանի մը լուսաբանութիւն տալու, իրենց դրութեան թիւրութիւնը բացայայտելու համար ։

Ս. Սեղբեստրոս՝ որ նոյն միջոցին Հռոմայ աթոռը նստած էր, ընդունեցաւ ըզ Սուրբն Գրիգոր ո՛չ իբրև ստորադրեալ ոք, այլ իբրև եղբայր, և իբրև ինքնագլուխ կաթողիկոս զայն ողջագուրեց. բայց ոչ եթէ ինքն էր որ այս տիտղոսը Հայոց Լուսաւորչին շընորհեց, ինչպէս որ անդրալեռնականք կը ջանան հաւատացընել ։ Վասն զի Ս. Գրիգոր արդէն 'ի բազում ամաց հետէ ճանչցուած էր եպիսկոպոսապետ, պատրիարք և քահանայապետ, ինչպէս որ կը տեղեկանամք 'ի պատմագրաց ։

Ըսածնիս ապացուցանեմք ։

Ագաթանգեղոս, որ Տրդատ թագաւորին քարտուղարն էր, և ամէն պատմածները աչքովը տեսած էր, յայտնապէս կը գրէ թէ սուրբն Գրիգոր բոլոր Հայաստանն

'ի քրիստոնէութիւն վերադարձուներէն վերջը՝ ընտրուեցաւ իւր հօգւոր հօտէն, և Կեսարիա ղրկուելով Ղևոնդ արքեպիսկոպոսէն ձեռնադրուեցաւ եպիսկոպոս, որով և ժառանգեց այն առաքելական Աթոռը · զոր Բարթողոմէոս և Թադէոս առաքեալք հիմնադրած էին 'ի Հայաստան (1)։

Այնուհետև իւր առաքելական իշխանութեանն համեմատ՝ ինքնագլուխ իւր եկեղեցին կառավարեց, և հարիւրաւոր եպիսկոպոսներ ձեռնադրեց։ Եւ մինչե այս բաւական չէ՞ յայտացուցանել Լուսաւորչի ինքնագլուխ Քահանայապետութիւնը․ վասըն զի ի՞նչպէս կարելի էր եպիսկոպոսներ ձեռնադրել, եպիսկոպարաններ հաստատել, և 'ի հիմանց նորոգել Հայոց եկեղեցին, եթէ այն եկեղեցւոյն վրայ առաքելական հեղինակութիւն ունենալը հանրածանօթ եղած չըլլար։ Եւ ահա այն հեղինակութիւնն է որ առաքեալներէն անցաւ

(1) Կեսարիոյ Ղեւոնդ արքեպիսկոպոսն՝ որ զՍ․ Լուսաւորիչը եպիսկոպոս ձեռնադրեց, անոր կը գրէր․ « Դուն ընտրուեցար Ս․ Թադէոսի և Բարթողոմէոսի առաքելոց յաջորդելու համար․ որոնք քենէ առաջ ընտրեալներն էին․ միաքդբեր անոնց գործքերը » և այլն (ԶԵՆՈԲ)։

՚ի Ս. Լուսաւորիչ, և անկէ ՚ի սրբազան յաջորդս նորա, որով և մինչև ցայսօր Հայոց վեհ. կաթողիկոսը միայն իշխանութիւն ունի իւր հօտին եպիսկոպոսները ձեռնադրելու ։

Այն միջոցին Ս. Գրիգոր տակաւին Հըռոմ գնացած չէր ։ Եթէ Սեղբեստրոս պապըն էր որ զԼուսաւորիչ կաթողիկոս ըրաւ, ի՞նչպէս կըլլայ որ նա կաթողիկոսական իշխանութիւնը արդէն շատ տարիներով առաջ անկախ կերպով կը գործադրէր, մըտքէն անգամ չանցնելով որ Հռոմայ հետ գոնէ գրով բանակցի ։ Ի՞նչպէս կըլլայ որ Հռոմէն գիր մը, դիտողութիւն մը չեկաւ ՚ի Հայաստան ։

Բայց աւելի զօրաւոր ապացոյց մ՚ալ ունիմք, որով կը հաստատեմք թէ Հայոց նոր Առաքեալը բնաւ Հռոմէն ընդունած չէ կաթողիկոսական պատիւը ։ Սուրբն Գրիգոր Հռոմ երթալէն շատ յառաջ իւր Գրիգորիս թոռը ձեռնադրեց եպիսկոպոս, և վրաց և Աղուանից կաթողիկոս անուանեց ։

Սուրբն Գրիգոր ի՞նչպէս կրնար կաթողիկոս անուանել զոք՝ եթէ ինքը լոկ եպիսկոպոս մ՚էր այն ատեն, ըստ անդրալեռնականաց ։ Եւ որովհետև պատմութիւնը կը հաստատէ թէ ինքն էր որ վրաց և Աղուանից առաջին կաթողիկոսն օծեց, ուրեմն

ինքը ի՞նչ պէտք ունէր շատ մը տարի վերջը Հռոմ երթալ որ կաթողիկոսական անուանն ընդունի 'ի պապէն Հռոմայ։

Խնդիրը լուծուած է, և յիրաւի պատմական ստուգութիւններն պէտք է մէկը ըստ հաճոյս խեղաթիւրէ, որպէս զի իր կամքը կարենայ իբրև իրողութիւն քարոզել։ Նւահա այսպէս կընեն Մօնտ և Ջիվիլթա Քաթոլիքայի անդրալեռնական խմբագիրք։

Խօսքերնիս առաջ տանիմք։

—Ագաթանգեղոս ստուգապատում ժամանակակից պատմագիրը՝ զՍեղբեստրոս կանուանէ «արքեպիսկոպոս արքունական պալատին»։ —Արդ, ո՞ւր կը մնան Քրիստոսի փոխանորդ, Ծայրագոյն Քահանայապետ, Գլուխ Եկեղեցւոյ տիտղոսներն՝ զոր անդրալեռնականք կ'ընծայեն Հռոմայ պապին։ —Բայց ուրիշ տեղ Ագաթանգեղոս Սեղբեստրոսի և Ս. Գրիգորի մէջ եղած հաւասարութիւնը ցուցընելու համար՝ երկուքն ալ կաթողիկոս կ'անուանէ։

Դիտելու արժանի բան մըն է որ Ագաթանգեղեայ Յունական հին թարգմանութիւնը (որ ըստ ոմանց՝ բնագիրն է) զՍեղբեստրոս միշտ արքեպիսկոպոս կանուանէ, և Լուսաւորչի միայն կը պահէ կաթողիկոսական տիտղոսը։

Արդ՝ կը հարցնեմք ըս Մօնտ և Ջիվիլ-

Նոյն խմբագիրներուն․ ուր գտած են Ս․ Լուսաւորչի Հռոմայ պապին ըրած հպատա-կութեան ապացոյցները։ Թող ուշադրու-թեամբ և անկեղծութեամբ կարդան Ագա-թանգեղեայ պատմութիւնը, որ և ինքն իսկ Հռովմայեցի ըլլալով կասկածելի չէ իբր Հայոց կողմնակից ոք, այլ ընդուն-ուած է իբրև ճշմարտախօս պատմիչ մը, և շատ մեծ պատիւ միշտ ունեցած է Հայոց և օտարաց առջեւ։ Թող հոն կարդան Լու-սաւորչի 'ի Հռոմ երթալուն պատմութիւնը և ըսեն մեզ թէ կրնա՞ն բառ մը գոնէ գտնել որ անդրադարձնականաց յառաջ բերած ստութիւնն ապացուցանէ։

Բայց մեք ուրիշ ժամանակակից պատ-մագիր մ'ալ յիշեմք, մեր ըսածին վկայ լինելու։ Սա ինքն է Զենոբ եպիսկոպոսը՝ որ բնիկ Ասորի էր, ուստի և սա Հայազ-գի չըլլալով, հետևաբար անկողմնակալ է իր գրութեանը մէջ։ — Արդ Զենոբ ևս ըզ-սուրբն Սեղբեստրոս կանուանէ պարզա-պէս «Հռոմայ որթոդոքսոյ»։ Կը հաստատէ նաև Լուսաւորչի 'ի Հռոմ ուղևորիլը, բայց Սեղբեստրոսին մեր Լուսաւորչին վրայ կար-ծեցեալ իշխանութեան և ոչ իսկ դոյզն բառ մը կակնարկէ (1)։ Ընդհակառակն

(1) Ահա Զենոբայ խօսքերը կթարգմանեմք․

այս քահանայապետաց կատարեալ հաւատարութեանը վրայ զմեզ համոզելու համար կը պատմէ որ Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի 'ի յիշատակ Հայոց դարձին իւր Եկեղեցւոյն մէջ հաստատած Առաջնորդաց պահքը՝ սուրբն Սեղբեստրոս ալ ընդունեցաւ որ Հռոմ կատարեն, կըսէ, և կը յաւելու թէ Կոստանդիանոսէն և բոլոր Եգիպտոսի քաղաքներէն ալ ընդունուեցաւ այն ժամանակ։

Այո՛, Նախնի դարուց հայրապետք, որ աւելի Քրիստոսի փառքը՝ քան թէ իրենց անձին փառքը կփնտռէին, այսպէս կշարժէին ամէն ժամանակ։ Վասն զի իրենք լաւ գիտէին թէ իրենց մէջ մեծը ա՛յն էր որ առաւել արդիւնք կրնար ցուցընել, ապա թէ ոչ՝ ամէնքն ալ իրարու եղբայր ըլլալնին գիտէին ըստ Փրկ-

---

« Տրդատ Թագաւորին իմացուցին որ Կոս-
« տանդիանոս կայսրը Քրիստոսի Աստուծոյ հա-
« ւատացեր է . . . Տրդատ եւ սուրբ Գրիգոր
« խորհեցան կայսեր երթալ, անոր հետ խաղա-
« ղութեան դաշնադրութիւն մը հաստատելու հա-
« մար»։ — Ասկից աւելի ի՞նչ բացայայտ խօսք կրնայ ըլլալ Լուսաւորչին 'ի Հռոմ ուղեւորելուն նպատակը ցուցնելու համար թէ էր սէր, և ուխտ դաշնակցական, եւ ո՛չ բնաւ հակառակութեան։

չական պատգամին , թէ «Ամենեքին դուք եղբարք էք »։

Բայց այն որ Սեղբեստրոսի (կամ Միլտիադէս պապին ըստ այլոց) մտքէն անդամ չէր կարող անցնիլ , այժմու պապականք կմտածեն , և անոնց ալ այնպէս մըտածելուն երաշխաւոր կըլլան , վասն զի իրենց տեսած արդի ամբարհաւաճ պապերէն կը չափեն խոնարհ և առաքինի նախնի դարուց պապերը , որ իրենք զիրենք « Ծառայ ծառայից Աստուծոյ » կանուանէին , և կը խոստովանէին համարձակ թէ իրենք ուրիշ բան չեն բայց եթէ պարզապէս « Եպիսկոպոս Հռոմայ »։

Լուսաւորչի 'ի Հռոմ գնացած ժամանակ՝ Հռոմայ պանծալի ժամանակներէն մէկն էր . պանծալի ոչ աշխարհական փառօք՝ այլ վասն զի նոյն ժամանակի հայրապետը ճշմարիտ քրիստոնէական խոնարհութեան հետեւող էր , ուստի և ընդունեցաւ զհայրապետն Հայոց՝ իբրև նոր Առաքեալ մը ։

Կրնա՞ր միտքէն անցընել թէ օր մը անդրալեռնականք իւր եղբայրական սէրը պիտի անարգեն , ու իրեն ընծայեն այնպիսի իշխանապետութիւն՝ զոր ինքը կանարգէր , և որոյ համար իւր արժանի յաջորդներէն մէկը Գրիգոր Ա. պապը

յայտնապէս կգրէր թէ « Ով որ ինքզինքը
« հպարտութեամբ տիեզերական Եպիսկո֊
« պոս կանուանէ կամ անուանել թողու կու֊
« տայ, այնպիսին չէ թէ Քրիստոսի պաշ֊
« տօնեայ, այլ Նեռին կարապետն է » ։ (Գիրք Ա․
Թուղթ Լ․) ։ Եւ առ Պատրիարքն Կ․ Պօլսոյ
կը գրէր ․ « Ով որ ինքզինք աշխարհիս մէջ
« եկեղեցւոյ գլուխ կանուանէ, չար, հե֊
« րետիկոս, հայհոյական, քրիստոնէու֊
« թեան դէմ, և սատանայական գործ մը
« ըրած կըլլայ » ։

Ի՞նչ աւելի քան զայս սարսափելի դա֊
տակնիք այժմու պապերուն դէմ .....
Թո՛ղ պապականք մտածեն ։

Այսպէս ահա ժամանակակից Հայոց
պատմիչք բացայայտ կերպով կը ցուցընեն
թէ Լուսաւորիչ Հռոմ երթալէն առաջ ալ
կաթողիկոս էր, և ինքնագլուխ կը կառա֊
վարէր զեկեղեցին Հայոց ։ Թո՛ղ անդրա֊
լեռնականք ժամանակակից Լատին պատ֊
միչ մը ցուցընեն իրենց խօսքին 'ի վկա֊
յութիւն ։ Բայց ո՛չ Լատին և ոչ Յոյն պատ֊
միչք այսպիսի բան մը աւանդած չունին ։
Ոչ ոք այդպիսի սուտ մը երազած ունի
թէ Հայոց կաթողիկոսական իշխանութիւնը
Հռոմէն սկսած ըլլայ ։ Այդ կեղծիքը՝ հը֊
նարեցին պապականք շատ դար ետքը,
այսինքն միջին դարերու մէջ. և եթէ ժա֊

մանակ մը կրցան հաւատացընել. Նոյն իսկ քանի մը միամիտ Հայ մատենագրաց տգիտութեան դարերու մէջ, այլ սուտը միշտ սուտ է, եւ անաչառ պատմութեան լուսոյն առջեւ՝ կեղծիքը իբրեւ ստուեր հալածեալ կ'անհետանայ։

Դ.

Արդ այս խնդիրը այսչափ փաստերով հաստատելնէս յետոյ, անցնիմք ուրիշ կէտի մը, որոյ վրայ կը ճոխանայ ՉԷԼԷՊ՟։ Կըսէ թէ «Էջմիածնայ մէջ կաթողիկոսին «առջեւ շարական մը կերգեն, որոյ մէջ «կը հաստատուի թէ Լուսաւորիչ իւր իշ-«խանութիւնը 'ի Հռոմայ ընդունած է։ «Արդ ի՞նչպէս կրնայ կաթողիկոսը այդ «շարականը լսել, և իւր աթոռին վրայ «չը սասանիլ»։

Ծիծաղելի՜ խօսքեր . . . Հայաստանեայց առաքելական Աթոռը ա՞յսչափ խարխուլ կենթադրէ՝ այդ վերապատուելին, որ ստութեան մը առջեւ սասանի։

Եւ ստութիւնը չա՛տ դիւրին է հերքել։

Նախ և առաջ, այս շարականը ո՛չ եթէ ըստ ենթադրութեան անդրալեռնական դրագիտին, մինակ Ս. Էջմիածնայ մէջ, կամ՝ մինակ կաթողիկոսին առջեւ կեր-

գուի, այլ բոլոր աշխարհի Հայոց Ս. եկեղեցեացը մէջ վերացման խաչի ութօրէից հինգերորդ օրը, որ նուիրուած է Եկեղեցւոյ։ Ասով կիմացուի որ այս աղօթքը կաթողիկոսի կենաց պահպանութիւնը իրեն նպատակ չունի, ինչպէս որ Չէլէլնոյ կըսէ տգիտութեամբ, կամ խաբեպատիր դիտմամբ։

Ահա՛ այն շարականին խօսքերը. «Կե-
«ցո՛ զորդի ծառայի քո զոր 'ի Հռոմայ գա-
«հիցն վերապատուեցեր, ուր եդին զվէմն
«հաւատոյ հիման սուրբ Եկեղեցւոյ»։

Յիսուսեանք կը թարգմանեն խեղաթիւրելով այսպէս. «Կեցո՛ զորդի ծառայի քո Գրիգորի զոր 'ի Հռոմայ աթոռոյն վերապատուեցեր, ուր վէմն հաստատոյ Պետրոսի եդ զհիմն Ս. Եկեղեցւոյ»։

Ո՞ւր են Հայ բնագրին մէջ, Գրիգորի, — Պետրոսի, — վէմն հաստատոյ բառերը։ Այս խօսքերը մասնաւոր դիտմամբ կաւելցնեն Հռոմէականք, որպէս զի իրենց խարխուլ դըրութիւնը հաստատեն։

Արդ ուրեմն ուրիշ պատմական դաս մ'ալ տամք Չէլէլնոյէ, և բոլոր Յիսուսեանց, և նոցա համամիտ պապական խըղճալեաց։

Հայոց եկեղեցւոյն ընդունած վերոյիշեալ շարականին հեղինակն է Աշոտ բա-

բեդաւաշխո իշխանին՝ Գաւրէլ մականուանեալ, որ եօթներորդ դարուն մէջ ապրեցաւ։ Ստեփաննոս Աւագինի և Վարդան կը պատմեն որ այս մեծ իշխանը Տարոնոյ մէջ եկեղեցի մը շինել տուաւ յանուն Քրիստոսի Աստուծոյ, հոն զետեղելով Տէրունական հրաշափառ պատկերը, և այն առթով երգեց « Զօրս ՚ըստ պատկերի քում » շարականը, որոյ մէջ տունն է վերը յիշածնիս։ Այս շարականին խօսքերն ալ յայտնապէս կը ցուցընեն յօրինողին միտքը։

Աշոտ իշխանը առ Աստուած գոչելով « Ներցո՛ զբերէ ծառայի քո զոր 'ի Հռոմայ գահիցն վերապատուեցեր », իւր հարազատ որդւոյն համար կաղօթէ, որ այն փրկչական հրաշափայլ պատկերը կոստանդնուպօլսէն բերած էր կայսերական ընծայ առ հայրն իւր։

Այս երգին մէջ Ս. Գրիգորի անուն չկայ և չէր կրնար իսկ գտնուիլ, որովհետեւ բնաւ նշանակութիւն մը չէր կարող ունենալ։ Բայց Յիսուսեան վերապատուելիք կաւելցնեն սուրբ Գրիգորի անունը, վասն զի իրենց չափ հարկաւոր է, նոր վարդապետութիւն մը հնարելու համար։

Շարականը կը շարունակէ « Զոր 'ի Հռռոմայ գահիցն վերապատուեցեր, ուր եգին զվէմն հաւատոյ հիման սուրբ Եկեղեցւոյ »։

Ամեն հնախօսութեանց անեղծական մարդ-գիրն է, (բայց կերեւի թէ Զմիւռնիայի խըմ-բագիրք և պատասխանք չեն ուզեր գիտ-նալ) որ երբ Կոստանդիանոս կայսրը ըզ Բիւզանդիոն նորոգեց և զՀռովմէականն ինք-նակալութիւն հոն փոխադրեց՝ Նոր Հռովմ անուանեց զայն.

Թողլով՝ի բաց զվկայութիւն պատմա-գրաց, զոր աւելորդ կը համարիմք յայտ-նի հանրածանօթ նիւթի մը հաստատու-թեան համար, բաւական ըլլայ Յիսուսեան իմաստնոց յիշեցընել Կոստանդնուպօլսոյ տիեզերական ժողովոյն (381 թուականին) Գ. կանոնը որ կըսէ. «Կոստանդնուպօլիս է Նոր Հռովմ»: Նմանապէս Քաղկեդոնի ժո-ղովոյն (481) ԻԸ. կանոնը կըսէ. «Սուրբ ե-կեղեցին Կոստանդնուպօլսոյ, որ է Նոր Հը-ռովմ»: — Այս երկու վկայութիւնները բա-ւական համարուին՝ի հաստատութիւն ճըշ-մարտութեան:

Այս Նոր Հռոմն է զոր կը յիշէ Աշոտ Իշ-խանն քերթողաբար, փոխանակ Կոստանդ-նուպօլիս ըսելու. վասն զի անկէ ընդունե-ցաւ Պորփիւռոճնեան տիտղոսը և իւր տիրած գաւառին իշխանութիւնը: Իսկ հին Հռոմայ հետ երբէք յարաբերութիւն չունեցաւ իւր բոլոր կենացը մէջ. ուստի և ի՞նչպէս կարող էր չարականին մէջ ըսել թէ «ղա-

դախան Հառմէն ընդունեցայ ես իմ դարձս, և այս փրկչական պատկերը։

Նոյն իսկ գործածած գահ բառն ալ ուրիշ ապացոյց մըն է մեր խօսքին, վասն զի Աշոտոյ ժամանակ՝ Հռոմայ պապը աթոռ միայն ունէր և ոչ գահ, այսինքն դարբնարա-կան աթոռ և ոչ թէ նախարարական գահ, զոր շատ եւտքը կրցան ձեռք ձգել պապերը, հաւ-կառակ Ս. Աւետարանի հրամանաց։ Ապա ուրեմն եթէ Աշոտ իշխանն՝ Հռոմայ պատ-րիարքական աթոռն ուզած ըլլար հասկը-ցընել՝ գահ բառը չէր կարող գործածել։

Հայկաբան կըմբռնենն մեր ըսածը, բայց ի՞նչպէս հասկցնեմք Լատիններու, կամ լատինացեալ՝ Հայերու։

Անցնիմք եւեւի խօսքերուն։

Ի՞նչ կիմացնէ Աշոտ իշխանն այս խօս-քերով, « Ուր եղին զմէնն հաւատոյ հի-ման սուրբ եկեղեցւոյ »։ — Տարակոյս չը կայ որ կուզէ ակնարկել կոստանդնուպօլ-սոյ տիեզերական սուրբ ժողովոյն առա-քելաշաւիղ եպիսկոպոսաց հաւատոյ դա-ւանութեանը։ — Եթէ անդրալեռնակա-նաց թարգմանածին պէս յիրաւի Պետրո առաքելոյն վրայ խօսել ուզէր, անան պատկառելի անուն մը ինչո՞ւ պիտի չը յիշատակէր բանաստեղծ իշխանը։ Դար-ձեալ, ինչո՞ւ պիտի գրէր « ուր եղին » յոգ-

նակի ։ Եթէ Պետրոսի համար է իւր միտքը՝ պէտք էր որ ըսէր « ուր եր », եզակի թը-ւով, ինչպէս որ յայտնի է նոյն իսկ համ-բակաց ։

Բայց Հռոմ և իւր հաւատարիմ Յե-սուիտները՝ ոչ թէ միայն չարականնե-րու իմաստները կաղաւաղեն, ինչպէս տե-սանք, այլ և Ս. Աւետարանին իսկ այն-պիսի գաղափարներ կընծայեն՝ որք զայն ուսուցանող երկնաւոր Վարդապետին մըտ-քէն ու կամքէն շատ ու շատ հեռու են ։

Մեք գիտեմք որ Լատինացեալ Հայե-րը զՀռոմ շողոքորթելու համար՝ այս շա-րականը Թարգմանութեան մէջ եղծեր այ-լափոխեր են, և միանգամայն անոր հեղի-նակ հռչակեր են զԳրիգոր Մագիստրոս մեծ իշխանը, որոյ որդին Գրիգոր Բ. Կա-թողիկոս ըլլալով ԺԲ. դարուն մէջ շատ մեծ նպաստներ ըրած էր Խաչակրաց. ուս-տի և Գրիգոր Է. պապէն սիրալիր հրաւէր ընդունելով, գնաց 'ի Հռոմ յուխտ գերեզ-մանաց սուրբ առաքելոցն Պետրոսի և Պօ-ղոսի ։ Արդ, կըսեն, երբ Գրիգոր վկա-յասէր դարձաւ պատուով 'ի Հռոմայ, Մագիստրոս սրտին ուրախութենէն այս շարականն յօրինեց, իւր որդւոյն համար աղօթելով ։

Բայց այս ենթադրութիւնն ըսողները՝

Նոր ապացոյց մ՚ալ կուտան իրենց պատմական ազնուութեանը. վկայեն զի,

Ա. Աշոտ Իշխանը Գրիգոր Մագիստրոսէն հինգ դար առաջ փոխուած էր, ուստի այս վերջինէն շատ յառաջ այս շարականը յօրինուած էր և բոլոր Հայոց եկեղեցեաց մէջ կերգուէր. ինչպէս որ հին պատմագիրներն ալ կը հաստատեն։ Ուրեմն արդէն հինգ հարիւր տարի յառաջ շինուած շարականը Մագիստրոս չէր կրնար շինած ըլլալ։

Բ. Երբոր Գրիգոր Բ. Հռոմ գնաց և դարձաւ, իր հայրը (Մագիստրոս) երկար տարիներէ ՚ի վեր արդէն մեռած էր, ուստի և չէր կրնար իւր որդւոյն համար շարական շինել։

Գ. Սուրբ Ներսէս Լամբրոնացի արքեպիսկոպոսն (որոյ վկայութիւնն չկրնար կասկածելի ըլլալ անդրադարձականաց) որ Գրիգոր Բ. էն քիչ ետքը փոխեցաւ, իր գրուածքներուն մէջ երկու անգամ կը յիշատակէ այս հին շարականը, բայց Գրիգոր Մագիստրոսի չընծայեր զայն։ Ինքը պարտաւոր էր շատ լաւ և հաւաստի կերպով գիտնալ, որովհետև գրեթէ ժամանակակից էր, և ոչ այսչափ միայն, այլ նաև կաթողիկոսական դիւաններն աչքին առջև էին, և ուղղակի ու ներքին յարաբե-

ղութիւններ ունէր Գրիգոր Բ. ի յաջորդող կաթողիկոսաց՝ հետ.

Գ. Նոյն մեծիմաստ Ներսէս Լամբրո-նացին յայտնապէս կը գրէ, որ այս երկրին մէջ յիշուած Հռոմը՝ կոստանդնուպոլիսն է, Նոր Հռոմ, ուր Հայ իշխանք և թագա-ւորք միշտ վերապատուեցան, կ'ըսէ, ըստ պատմութեան.

Կարծեմ թէ բաւականէն աւելի հաս-տատուեցաւ, որ անդրալեռնականաց գոր-ծըն է պատմութիւնն այլայլել, և իրենց քերած վկայութիւնները ըստ կամաց ծռա-թարգմանել և յաւելուածներով զարդա-րել:

Վերոյիշեալ տեղեկութիւնները Չէմչ-եան քաղած է եղեր լատինահայ գերապայ-ծառի մը հրատարակած մէկ պապամիտ գրութենէն, զոր Ցիսուսեան լրագիրը գո-վաբանութեամբ կը յիշատակէ: Ցիսուս-եանի մը տուած գովեստը, բաւական է ցուցանելու թէ ի՛նչ ոգւով գրուած պի-տի ըլլայ այդ ճառը, որոյ նպատակն է ե-ղեր ապացուցանել թէ «Հայոց եկեղեցին միշտ ճանչցած է Հռոմայ պապերուն գեր-իշխանութիւնը»:

Մեզի ծանօթ չէ այդ ճառը, և չեմք ալ ցաւիր կարդացած չըլլալնուս. վասն զի այսպիսի սուտ և փուտ պատմութիւններ-

րով և ազատագրեալ թարգմանութիւննե-րով, յերկիւրեալ գրութիւն մը՝ լրջամիտ ըն-թերցման արժանի բան մը համարիլն ան-դամ անտեղի կերեւի խոհական մտաց։

Այսչափ առ այս։

Գալով այն երեւակայական երկիւղին, զոր Զէյթուն և Մուշ կուզեն ընծայել Հա-յոց Մայր աթոռոյն՝ կը պատասխանեմք։

Այն հովուապետական սուրբ աթոռոյն վրայէն, ուր իր որդւոց մեծարանքն ու միաձայն ընտրութիւնը զինքը բազմեցու-ցած են, ամենայն Հայոց սրբազնակատար կաթողիկոսը՝ միայն հայրական սիրոյ ակ-նարկներ կրնայ արձակել իւր սիրելի որ-դւոցը վրայ, որոց օրհնութիւննե՛րն և եթ կը բարձրանան կը հասնին իրեն։

Հռոմայ թագակալ—եպիսկոպոսը Ս. Պետրոսի բեմին վրայէն Հռոմայ և տիեզերաց (Urbis et orbi) օրհնութիւնը մեծամտու-թեամբ տուած ատեն, լալագին հառա-չանաց և ողբոց դառնութեան ձայներ ալ չե՞ն հասնիր անոր ականջը . . . այն հա-ռաչանքները՝ զոր Մենթանայի, Անգոնա-յի, Բերուճիայի, Հռոմայի զոհերուն որ-բացեալ որդիքն ու այրիացեալ կանայքը միշտ կը բարձրացընեն յԱթոռ Բարձրե-լոյն . . . .

Լսենք Վիքթոր Հիւկոյի ցաւագին տողերը՝ զոր միայն Անգոնայի մէջ այժմու պապին ձեռքով սպաննուածներուն համար կը գրէ ։ իսկ անկէ յառաջ ու վերջը զոհուած այնքան բիւրաւոր անմեղները . . . ։

Ըսպաննելովք կը լեցուին Անքոնայի բերդերը,
Պապը Պիոս հրացանել կուտայ իւր խեղճ գառները .
Աւդին կընէ Պասսարագ, անդին կրա՛կ կը գոչէ .
Բարմէճճիանի նախ կիյնայ, ապա միւսները հետզհետէ ։
Եկյեան անմեղունչ կը մեռնին քաջ դիւցազունք հայրենեաց,
Ու կերթան հոն բողոքել քահանայէն առ Աստուած ։—

Հա՛յր սուրբ, ձեռքերըդ ծածկէ՛, պարեգօտիդ թեզանով,
Հա՛յր սուրբ, ճերմակ հողաթափդ է ներկըւած արիւնո՛վ . .
Թունաւորող պապ Պորճիա քեզ կը ժըպտի դժոխքէն . . .
Ո՛րչափ մեռան, ո՛րչափ պիտի մեռնին քո ձեռքէն . . .
Ո՛վ Տէր, այսօր քու հօտիդ կառավարողն է 'ի խաւար
Ոչ եթէ քաջ Հովիւը, այլ ո՛հ գաճիճ չարափառ ։

Արդեօք ո՞վ պէտք է սաստանի, Հայոց խոնարհ հովիւն որ միայն փրկութեան ճամբան կը ցուցունէ այն հաւատարիմ հօտին յորմէ ընտրուած է, թէ Հռոմայ քահանայապետ — թագաւորը՝ որուն ականջացը անդադար պիտի որոտան Քրիստոսի այս ահաւոր խօսքերը . « Իմ թագաւորութիւնս չէ՛ յայսմ աշխարհէ » . . . ։ Եւ կամ սուրբ Պեռնարդոսի առ Եւգինէոս Գ. պապ ըրած այն սոսկալի մարգարէութիւնը թէ « Որովհետեւ դու « փառասիրութեամբ աչք անկեցիր հօտեր « և մարմնաւոր իշխանութեանց , երկուքն « ալ դու միանգամայն պիտի կորսնցնես » .

ՄԱՍՆ Բ.

Ա.

Մինչեւ հիմա ջանացինք ցուցնել թէ Զէլէլու և Լը Մօ․ օրագիրները Հայոց եկեղեցւոյ դէմ անդրալեռնական յարձակում մը ըրած ժամանակ՝ բերած վկայութիւնները և յիշատակած հայկական դէպքերը որչափ այլայլած էին, սխալ թարգմանած ու կերպարանափոխ ըրած։

Կը մնայ մեզ արդ հերքել այս երկու մոլեռանդ օրագրաց և իրենց արբանեկաց՝ մեր սուրբ Եկեղեցւոյն դէմ ըրած քանի մը ուրիշ զրպարտութիւնները։ Կուզեմք պատասխանել այն սեւասուտեր քօղը՝ զոր չեն խղճեր տարածել Հայաստանեայց սուրբ Եկեղեցւոյն վրայ. և երբ՝ իբր ծառայք անպիտանք՝ մեր պարտքը կատարեալ ’ի գլուխ հանեմք, մեր ուխտը պիտի ըլլայ խնդրել յԱստուծոյ որ իւր անըսպառ լոյսը ճառագայթէ ’ի բարձանցն երկնից այն բարեմիտ անձանց խղճին վրայ՝ որ միամտաբար հաւատք կ’ընծայեն անդրալեռնական չարախօսութեանց, և կը գայթակղին Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ ուղղափառութեանը վրայ։

Կը մաղթեմք միանգամայն որ Աստ-

տուածն ողորմութեանց խնայէ իւր արդա-
րադատ դատաստանին մէջ այն անձանց
վրայ որ ճշմարտութեան դէմ պատերազ-
մելով, իրենց վրայ կը հրաւիրեն Մարգա-
րէին այն վայը որ կըսէ, « Վա՜յ այնոցիկ որ
լոյսն առնիցեն խաւար »:

Նախկին դարերուն մէջ՝ Յոյները շըր-
ջապատեցին ընկճեցին Հայաստանեայց իբ-
րու թէ Եւտիքէսի մոլորութիւնն ընդու-
նած ըլլայ. Այս Թիւր կարծիքը՝ տարած-
ուեցաւ ուրիշ ազգերու մէջ ալ, որ հա-
ւատս ընծայելով Յունական զրպարտու-
թեանց՝ տարակուսեցան Հայոց ուղղափա-
ռութեանը վրայ: Բայց Հայաստանեայց
Եկեղեցւոյ սուրբ Հայրքը՝ պաշտպանեցին ի-
րենց դաւանած առաքելական հաւատքը, և
մեծ Հայրապետն Ներսէս Շնորհալի՝ սքան-
չելի աստուածաբանութեամբ փարատեց
զրպարտութեան մառախուղը, և ապացու-
ցուց երբեւ գլխոյ՝ Հայաստանեայց Եկե-
ղեցւոյ ուղղափառ դաւանութիւնը: Այ-
նուհետեւ ոչ միայն Բիւզանդական պատ-
րիարքներ, այլ և շատ պապեր խոստովա-
նեցան գրով անգամ Հայաստանեայց եկե-
ղեցւոյ անաստերկիւր ուղղափառութիւնը:
Յիշենք օրինակի համար Գրիգոր ԺԳ.
պապը, որ 1584ին այսպէս կը գրէր. « Ա-

նոր Երուանդեանք մը սկսած է պաշտպանել մեկնաբանելով Բոնիփակիոս Ը. պապին անուանի միացած մեծապահանջ կոնդակը, որուն սկիզբն է «Unam sanctam», պապական գերիշխանութիւնը տարածել ջանալով ոչ միայն քրիստոնէական եկեղեցւոյ վըրայ, այլ նորա լուծին տակն առնուլ և նըւաճել նաև թագաւորական աթոռները։ — Ի՞նչ զարմանալի պահանջմունք, և ի՜նչ անհաւատալի յոյս և երազ ԺԹ. դարուս մէջ։

Հայաստանեայց սուրբ Եկեղեցին՝ անդրանին յառաքելոց իւրոց սրբոց, Հռոմայ պապերուն հետ հնազանդական յարաբերութիւն մը ունեցած չէ՛ բնաւ երբէք։

Լուսաւորչին Հռոմ ըրած ուղեւորութեան ճիշդ և պատմական պատճառները արդէն վերը բացատրեցինք համառօտիւ։ Այս անցողական և պատահական յարաբերութիւնը՝ բնաւ ազդեցութիւն չունեցաւ Հայոց առաքելական եկեղեցւոյ անկախութեան և նուիրական իրաւանցը վրայ, որ շարունակուեցաւ դարուց 'ի դարս մինչեւ այժմու վեհ. կաթողիկոսը։

Ռուբինեան թագաւորաց տկարութեան ժամանակը՝ պապերը ուզելով օգուտ քաղել քաղաքական դժբաղդ պարագաներէն խոստացան դրամով օգնել Հայոց, եթէ յանձնառու ըլլան Հռոմայ հնազանդիլ։ Նոյն-

[illegible] դաշնագրութիւն էր զոր և Բիւզանդիոյ կայսերաց հետ կնքէին, միշտ խոստանալով և այնպիսի յոյսեր տալով, զոր կատարելը՝ ձեռնքերնին չէր։

Մինչեւ այն օր՝ Հայաստանեայց Եկեղեցին մի էր և անբաժան։ Պապական կոնդակաց, նուիրակաց և մանաւանդ կորըստական արծաթոյն շնորհիւը՝ սև հերձուածը, աւա՛ղ, սպրդեցաւ այն անխորալի Եկեղեցւոյն մէջ ալ, որ իւր միութեամբը նախանձելի հանդիսացած էր տիեզերական եկեղեցւոյն առջեւը։

Ռուբինեան—Լուսինեան Թագաւորներ որոց ծագումը լատինական ըլլալով, Հռոմէական եկեղեցւոյ մէջ ծնած էին և Լատին մնացած, բնականապէս չէին կրնար Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ վրայ եռանդուն սէր մը զգալ, ուստի և չէին խղճեր քաղաքական յոյսերու զոհել այն բազմադարեան սրբազան իրաւունքները՝ որ Հայոց շատ աւելի սիրելի էին քան իրենց քաղաքական իրաւունքները։

Սակայն Լեւոն Ե. կոստանդին Գ. և Գուիտոն Թագաւորները՝ իրենց տխուր և ողբալի փորձովը սորվեցան որ Հռոմայ արծաթովը գնեցին իրենց արժանաւոր անարգութիւնն ու մահը, առանց կարենալու իրենց խարխուլ գահը հաստատել, զոր

մանաւանդ բոլորովին կործանեցին, իրենց լատինասիրութեամբը՝ ազգին սէրը կորսընցնելով։

Նոյն միջոցներուն՝ Հռոմ Կիլիկիոյ երկիրը ղրկեց Դոմինիկեան և Ֆրանչիսկեան քարոզիչները, որ Հայերն իրենց որսան։ Այս մոլեռանդն աբեղաները՝ փոխարէն այն ասպնջականութեան զոր Հայոց տուրք. Աթոռը շնորհեց, տալով նոցա հրաման ամենայն ազատութեամբ իրենց կրօնը պաշտելու նոյն իսկ Սիս մայրաքաղաքին մէջ, այս նենգամիտ պատրիները, կըսեմք, զեղծանելով իրենց ընդունած հիւրընկալութեամբը, սկսան որոմն սերմանել, Հայոց Եկեղեցին ու ծէսերը անարգել և մոլորական ցուցնել, և միամիտներուն խիղճը վախցընելով, հայրենի սուրբ Եկեղեցիէն բաժանել։

Այս կերպով սկսաւ հերձուած մը, որոյ թէպէտև կուսակից գտնուեցաւ և Գըրիգոր Անաւարզեցի նախապաշարեալ կաթողիկոսը, բայց Ունիթօրներու ամէն ճիգն ընդունայն եղաւ։ Բոլոր ազգը, կղերն և աշխարհականք, ընդդիմացան քաջութեամբ, և իրենց առաքեալներէն և սուրբ Լուսաւորչէն ընդունած հաւատքին և ծէսերուն և ոչ գոյզն փոփոխութիւն մը յանձն առին, թէև Հռոմ մեծամեծ խոստմունք-

…ր կընէր, եւ Լուսինեան թագաւորք մինչեւ անգամ բռնութիւն ձեռք առած ամենայն ջանք ըրին որ Հռոմայ կամքը կատարեն։ Բայց իզո՜ւր … Հայաստանեայց եկեղեցին յաղթող ելաւ այս փորձանաց մէջ, և աշխարհ զարմացաւ այն քաջ ժողովրդեան վրայ՝ որ առ ոտն կոխելով զամենայն խո-ւէական խոստմունս պապական աթոռոյն, յանձն առաւ կորսնցնել իր թագաւորական գահը, քան թէ վատութեամբ թողուլ՝ որ իւր հայրենի եկեղեցւոյն ազատութիւնը կողոպտուի։

Բայց Զէնէմո այլափոխելով ճշմարիտ պատմութիւնը կըսէ. «Ազգին մեծագոյն մասն ընդունեցաւ Հռոմայ հպատակութիւնը»։ Սակայն Ցխտուսեան Պատրին շատ լաւ գիտէ որ եթէ Հայերն յիրաւի ընդունած ըլլային պապական լուծը, Հռոմ խոստացած խաչակրութիւնները կհանէր՝ Հայոց օգնութեան հասնելու, և չէր թողուր որ սակաւաթիւ բայց դիւցազնասիրտ ժողովուրդ մը բարբարոսաց ահագին բանակներու դէմ իւր կրօնական եւ քաղաքական աթոռները պաշտպանելով սուր ի ձեռին, վերջին արեան կաթիլները թափէ, իւր սուրբ եկեղեցեաց եւ արքունեաց աւերակացը տակ թաղուելով զարմանալի քաջութեամբ։

Բ.

Ջէնէլմա եւ Լը Մօնթ ապահով ըլլալով Իրենց Եւրոպացի ընթերցողները Հայ պատմութեան տեղեկութիւն չունին, ու ղած կերպովին կը պատմեն, կ'աւելցընեն կը պակսեցընեն և հերքող մը չունենալով ամենայն ինչ՝առանց դժուարութեան կ հաւտացընեն. Այսպէս ահա Պատրիներու սերմանած պապական հերձուածը իբր ազգին մեծագոյն մասէն ընդունած ձեւա ցընելէն ետքը, կ'աւելցընեն թէ՝ «շատ «եպիսկոպոսք ապստամբեցան կաթողիկո «սէն և ինքնագլուխ եղան, որովհետեւ «կաթողիկոսները չընդունեցան Հռոմ «հնազանդիլ, ուստի Աստուծոյ բարկու «թիւնը ծանրացաւ անոնց վրայ».

Սոյն և Աղթամարայ կաթողիկոսութեան ծագման ներքին պատճառները՝ Հայոց չա յայտնի են, բայց հիմա անդրալեռնական ներէն կ'սովրիմք նոր և անակնունելի պատ ճառ մը: Սիս և Աղթամար ապստամբեր են եղեր, անոր համար որ Հայոց եկեղեցին չէ ուզեր Պապին գլուխ ծռել. Եթէ այդ այդ-պէս է, կը հարցընեմք, ինչո՞ւ այդ ապըս-տամբները Հռոմայ չհնազանդեցան, և ոչ միայն իրենց օրինաւոր կաթողիկոսէն ինք-նագլուխ եղան, այլ և մոքերնէն անդամ

չանցուցին պապերու լուծին տակը նուաճուելու ։ Պատմութիւնը յայտնի մեր ըսածը կը բացատրէ ։

Այո՛, դժուար ժամանակներ, դժբաղդպարագաներ, անհաւատից լուծը՝ որոյ տակ կը հեծէր Հայաստան, Սիսն ու Աղթամարը բաժնեցին Լուսաւորչի օրինաւոր Յաջորդին աթոռէն, և յաջողցուցին զատ զատ աթոռներ ձևացընել ։ Բայց այս բաժանումները՝ որչափ և ցաւալի էին և են, սակայն ամենևին կրօնական հերձուած մը չարտադրեցին ։ Թէ՛ Սիս և Թէ՛ Աղթամար Հայաստանեայց Ս. եկեղեցւոյ վարդապետութիւնը պահեցին անաղարտելի, ո՛չ մէկ պապական ծէս կամ նորութիւն ընդունեցան երբէք ։ Ուստի և չգիտեմք թէ ինչու այսչափ կուրախանան անդրալեռնականք ։

Ո՛չ ապաքէն բոլոր Հայ ազգը ճանչեց միշտ Ս. Էջմիածնայ աթոռոյն գերագահութիւնը, և համարեցաւ զայն միշտ Մայր Աթոռ ։ իսկ միւս Աթոռները թէ և պիտակաբար կաթողիկոսական անունը կը կրեն, բայց մէյմէկ պատրիարքութիւններ են ․ և իշխանութիւննին այնչափ կապարաւորեալ է՝ որ գրեթէ Կ. Պօլսոյ Հայոց Պատրիարքարանին ազդեցութեան տակն են ։ Եւ որովհետև աս ալ Ս. Էջմիածնայ Աթոռոյն իրաւասութեան ներքև է, ապա ուրեմն բո-

լոր Հայաստանեայց եկեղեցին մի և նոյն օրէն. նաւ որ Առաքելական Ցաձօրդի մը հովուա-կան ցուպին ներքեւ կառավարուած է և կը կառավարուի միշտ և հանապազ. Ամենայն կրօնական խնդիր միշտ անոր գերագոյն ատ-եանը ներկայացած և կը ներկայանան միշտ. Ամէն Հայու սիրտ այն Աթոռոյն վրայ դը-րած է իւր բոլոր յոյսերը, և ամենայն ուղ-ղափառ Հայ՝ խորին ակնածութեամբ կը խոնարհի այն Սուրբ Աթոռոյն առջեւ՝ յորոյ վերայ կը հովանանան Բարթողիմէոս և Թա-դէոս առաքելոց օրհնութիւնները՝, և մե-ծի Լուսաւորչին անյաղթելի Աջը.

Ուստի և ի՞նչ զարմանք որ այս գերագոյն Աթոռոյն հետ միշտ կը պատերազմին անդ-րալեռնականք. վասն զի իրենք ալ շատ լաւ կզգան թէ հո՛ն է Հայաստանեայց ե-կեղեցւոյ Առաքելական իշխանութեան բո-վանդակ լրումը.

Ապաքէն տեսանք որ երկու եպիսկոպոս մի-այն ինքնագլուխ ըլլալու թեկն ածին, և ոչ եթէ «շատ մը եպիսկոպոսներ», ինչպէս Չմիածնա-կրօնէ բարդելով. Եւ եթէ Հայոց եկեղեցւոյն վրայ Աստուծոյ բարեկամութեան նշան կը համարի երկու եպիսկոպոսաց գահասիրական հերձ-ուածը, արդեօք յիրաւի համոզմամբ զայս կրօնէ, թէ դարձեալ կը յանդգնի ազէտ-ները պատրելու այդ Պատրին.... ի՞նչ

այլեւ կը մոռնայ բուն իւր եկեղեցւոյն պատմութիւնը . . . կամ թէ կը համարի՞ թէ մեք Հռոմայ եկեղեցւոյն պատմութիւնը չըգիտեմք ։

Այդ խնամատուն պատմագէտն ի՞նչպէս կը մոռնայ Ավինեոնի անմոռանալի հերձուածը՝ որ 1306 ին սկսաւ , և հարիւր տարիի մօտ տեւեց ։ Եւ այսչափ միջոցի մէջ ո՞չ ապաքէն երկու — և մինչեւ երեք պապ մի և նոյն ժամանակ ինքզինքնին Հռոմէական եկեղեցւոյ՝ մանաւանդ թէ ընդհանրական եկեղեցւոյ գլուխ կանուանէին , և կը պահանջէին որ ամեն քրիստոնեայ զիրենք Քրիստոսի փոխանորդ կոչէ ։ Ո՛հ , ի՜նչ անիմանալի ամբարտաւանութիւն և անմտութիւն ։

Ո՞չ ապաքէն Աստուծոյ բարկութիւնը Հռոմայ աթոռոյն վրայ առաւել ծանրացած կը տեսնուի , որովհետեւ թողուց զայն որ խաղալիք ըլլայ փառամոլ և անօրէն եկեղեցականաց ձեռքը ։

Ո՞չ ապաքէն Աստուծոյ բարկութիւնը ահաւոր կերպով կիջնայ Հռոմայ եկեղեցւոյն վրայ , մերթ Լութեր մը և մերթ Կալվին մը յարուցանելով , որ պապականութիւնը վեր 'ի վայր կը դղրդեն , մերկացուցանելով նորա բոլոր քօղարկեալ ծածկած ապականութիւնները , անկանոնութիւնները ու գայթակղալից գործերը , որով և Արեւ-

մրտեան եկեղեցւոյ ամենէն աւելի պարծանք եղող ազգերը՝ կը բաժնեն կազատեն Հռոմէական բռնակալ պետութենէն։

Թո՛ղ ըսեն մեզ. Ե՞րբ Հայաստանեայց եկեղեցին այսպիսի սարսափելի ներքին երկպառակութիւններ ունեցած է, թո՛ղ ցըցընեն ե՞րբ այսքան ահաւոր կորուստներ ըրած է.

Ահա պապական Փրօփականտայի հինգհարիւր տարիէ ի վեր թափած բոլոր ջանքովը ու աշխատութեամբը եւ վատնած այնչափ միլիոններովը ուրիշ բան չկրցաւ ընել՝ բայց եթէ յիսուն հազարի չափ հոգի որսալ իրենց մայրենի եկեղեցւոյ ծոցէն։ Ասո՛ր վրայ կը պարծին անդրալեռնականք։ Բայց միթէ այս յիսուն հազար օտարացեալ Հայերուն խօսքը կըլլայ այն ՀԻՆԳ ՄԻԼԻՈՆ Հայոց քով, որ հաւատարիմք իրենց մայրենի եկեղեցւոյն, Նորա սրբազան հովանեացը ներքեւ կմակաղին «'ի վայրի գալարւոջ և 'ի ջուրս հանգստեան» սնանելով։

Բայց Հռոմ եթէ աւելին կուզէ՝ թո՛ղ համեմատէ այս ըրած հինգ հարիւր տարուան շահը՝ այսինքն 50 հազար լատինահայը այն հարիւր միլիոն բողոքականներուն հետ զոր Եւրոպիոյ մէջ կորսնցուց, թո՛ղ պարծի ուրախութեամբ որ բողոքականութեան հարուածով ըրած ՓՈՔՐԻԿ կորուստին

տեղ, մեծ և խի՛ստ մեծ չահ մը ըրաւ՝ քա-
նի մը հազար հայ իրենց մօրը գրկէն կոր-
զելով անձկրաւութեամբ :

Այո՛, Քրիստոսի Տեառն մերոյ խօսքը
պէտք է որ կատարուի . «Որով չափով չա-
փէք՝ չափեսցի ձեզ» : Հռոմ որ իր արբան-
եակներուն թափած ճգամբքն ու քրտամբք
վաստկած բազմագումար արծաթովը, և 'ի
գործ դրած բազմահնար խորամանկու-
թեամբն ու ոսկեզօծած տապատիր քա-
ղաքական յոյսերովը՝ ամէն տարի Արեւել-
եան եկեղեցւոյ մէջ երկպառակութեան ո-
րոմներ կը ցանէ, անդին՝ Ամերիկայի մէջ նոյն
Հռոմը բողոքականութեան ձեռքով այն-
պիսի սարսափելի կոտորած մը կընդունի որ
անհաւատալի արդեօք կերեւէր եթէ նոյն
իսկ Հռոմէականք չըլլային այս արտասուե-
լի խոստովանութիւնն ընողները :

The Universe (Տիեզերք) անունով անդ-
րալեռնական լրագիրը՝ որ Նիւ Եօրք կը-
տպուի, դեռ այս օրերս հետեւեալ տխրա-
լից տողերը կգրէր . «Հռոմէական եկեղե-
«ցին՝ Ամերիկայի մէջ խիստ ցաւալի եկեղե-
«ցի մըն է, որ կարողութիւն չունի իւր որ-
«դիքը գրկացը մէջ հաստատուն պահելու :
«Ահա միայն փոքր քաղքի մը մէջ՝ մէկ ան-
«դամով երկու հազար հոգի կորնցուց որ
«դարձան ի բողոքականութիւն . . . ասկէց

«Հասկցէ՛ք թէ Հռոմէականութիւնը ի՛նչ
» աւելի մեծ կորուստներ կընէ ամեն օր
« մեծագոյն քաղաքաց մէջ, ինչպէս են
« Նիւ-Եօրք, Ֆիլատէլֆիա, Պօսթն, Պօլթի-
« մօր, Նոր-Օրլէան, Չինչիննաթի, և այլն:
« Ասիկա ճշմարտութիւն մըն է որ ամեն
« տարի երկու հարիւր հազար ոգւոյ՝ որ Հռոմէ-
« ական ծնած էին ու կնքուած, կթողուն
« իրենց մայրենի կրօնը, ու կմտանին ու
« կդաստիարակուին բողոքական կրօնի մէջ:
« Մենք երկու հարիւր հազար ըսինք, բայց
« դեռ այս թիւն ալ քիչ է, իրօք անկէց
« աւելին է: Ո՞վ կրնայ ուրանալ»:

Երկու հարիւր հազար ... ամեն տարի՛ ...: Ի՜նչ արդարադատ դատաստան Աստուածային: Եւ պապականք տակաւին կը համարձակին պարծիլ իրենց ըրած աննըշան ու սինլքոր որսերովը 'ի Հայաստանեայց եկեղեցւոյ:

Գ.

Հռոմէականք՝ այն ամեն ազգերու որ եկեղեցւոյ վրայ Պապական միապետութիւնը մերժած են միշտ և կը մերժեն՝ Հերձուածող անունը կ'ընծայեն պատուասիրաբար: Ուստի և նոյն անիրաւ և պժգալի անունով կը դատապարտեն անխղճաբար

զեկեղեցին Հայաստանեայց, որովհետեւ յանուն բանին Աստուծոյ և Նուիրական աւանդութեանց կաթողիկէ եկեղեցւոյ կը բողոքէ նա ընդդէմ բռնաբարութեանց և այն նորամուտ յաւելուածոյ զորս Հռոմայ Պապերը իրենց կոնդակներովը ներմուծանել յանդգնեցան ի Հանգանակն հաւատոյ Առաքելական սուրբ Եկեղեցւոյ.

Առաքեալը կը պատուիրէր որ «Եթէ եւ երկնից հրեշտակ մը մեր սորվեցուցածէն աւելի բան մը ձեզի սորվեցընէ՝ նզովեալ եղիցի»։ Այս ուրեմն պապականութիւնը՝ որ Առաքելոյն սորվեցուցածէն շատ աւելի նոր բաներ կը սորվեցընէ, ո՞չ ապաքէն այն ահաւոր նզովքին արժանացած է.

Արդ որ ինքն ընդ Առաքելական նզովքու դատապարտուած է՝ ի՞նչպէս զմեզ հերձուածող կը յանդգնի անուանել.

Եւ ի՞նչպէս կը համարձակին պահանջել որ Հայաստանեայց սուրբ Եկեղեցին միանայ այն եկեղեցւոյն հետ՝ որոյ գլուխը ինքզինք աստուածական պատուով մեծացնելով անսխալական կը դաւանի, մինչդեռ ոչ միայն մարդկային ամեն սխալանաց ենթարկեալ է, այլ և տեսակ տեսակ մոլորութեանց մէջ ալ նշանաւոր հանդիսացած է.

Կուզէ՞ք մեր խօսքը քանի մը պատմական պայծառ օրինակներով ալ հաստատեմք, Պա-

պերուն պատմութենէն ծաղկաքաղ ընելով։

Ահա Մարկեղլինոս Պապը, 296ին, ու-րացաւ զՔրիստոս, և զոհեց դիւաց՝ իբ-րեւ աստուածոց։ Ա՛յս է անսխալութիւնը․ բամբէ....

Զոզիմոս Պապ, 417ին, Պեղագեանց մո-լորութիւնն ընդունեցաւ, և թէպէտ յետոյ զղջացաւ, բայց ժամանակ մը հերետիկոս մնաց։

Վիգիլիոս 537ին, երկու անուանարկ կանանց ձեռքէն ընդունեցաւ պապական խոյրը, նոցա սիրոյն համար դատապարտեց Քաղկեդոնի ժողովքը։ Բայց ինքը միաբը-նակաց մոլորութիւնը կը դաւանէր։

Վոնիփակիոս Գ. 607ին աթոռ նստաւ, և իւր նախորդին համար (որ էր Գրիգոր Ա.) կըսէր թէ Նեռի՛ն կարապետն էր։

Ոնորիոս Ա. 635ին, որոյ հերետիկոսու-թիւնը այնչափ մեծ գայթակղութիւն տը-ւաւ՝ մինչեւ Կոստանդնուպոլսոյ Գ. ժողովը դատապարտեց զինքը և նզովեց։—Ո՛վ ան-սխալութիւն....

Ստեփաննոս Է. որ 896ին, իւր անհաշտ թշնամի Ֆորմոզուս պապին յաջորդելով, ո-խը նորա դիակին վրայ թափեց, գերեզ-մանէն դուրս հանել տալով և կտրելով այն ձեռքը որով կը պատարագէր եւ օրհնու-թիւն կուտար, և դիակը Տիբերիս գետը

Նստել տուաւ ։ —Ա՞յս են հեզ և խոնարհ սրտիւ Յիսուսին փոխանո՛րդն եմք գոչողները ։ Ի՜նչ հայհոյութիւն . . . ։

Եւ եթէ Պապերուն պատմութիւնը տա-կաւին շարունակենք՝ ինչե՜ր չենք գտներ. այն պատմութեան մէջ զոր դուք գոռո-զութեամբ մը կանուանէք ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ Ե-ԿԵՂԵՑԻՈՅ, և յորում 'ի հանդէս կուգան այն-պիսի պապեր, որոց անուանքն անգամ նա-խատինք են Եկեղեցւոյն Քրիստոսի ։

Ո՞չ ապաքէն հոն է որ կը տեսնեմք Սարգիս Գ. մը 903ին որ թէև ինքզինք յաջորդ կանուանէ Պետրոսի, այլ իրօք մծղնեայ Արամազդին աթոռակալ թէոդո-րաներու և Մարուզիաներու ձեռքը խա-ղալիք կը թողու պապական խոյրը՝ երեսուն տարի, և վերջապէս Մարուզիայէն ունե-ցած պոռնկորդին ժառանգ կը թողու հայրապետական աթոռոյն Յովհաննէս ԺԱ. անունով (931ին) ։ Սոսկալի՜ պատմու-թիւն . . . ։

Այս պղծութեանց մէջ կուգայ Յովհան-նէս ԺԲ. պապը (956ին) ու Լատերանեան պալատը կատարեալ հանդիսարան կը դառնայ ամե-նայն զեղծագործութեանց և անանուն պղծութեանց ։ Այս այն Քրիստոսի փոխանորդ կոչուածն է, որ աթոռի մը մէջ եպիսկոպոս կը ձեռնադրէ իր մէկ սիրականը . . . ։

կերգնու յանուն Մեծին Դիոսի, և գինի՞ կը խմէ վասն կենաց սատանայի....

Այս է այն տուրք եկեղեցին, և այս են իրեն անխիղճ պապերը....

Այն աթոռոյն վրան բազմելու համար է որ Վոնիփակիոս Է. (974ին) սարսափելի չարչարանօք կը մեռցընէ զԲենեդիկտոս Զ..

Այն աթոռոյն վրայ է որ Բենեդիկտոս Թ. կը բարձրանայ (1033ին) տասը տարուան տղայ մը... խաւան անկողնոց ծնունդ....

Բայց ի՞նչ աւելորդ տեղ այս անլուր ոճրագործութեանց դժխեմ յիշատակներուն վր ընթերցողները տաղտկացընեմք։ Թողումք ուրիշ այսպիսի գայթակղալից պապերուն նզովելի գործերն ու անունները, որոց պատմութիւնն արձանագրած է իւր անողոքելի դատակնքովը։

Բաւական ըլլայ միայն յիշել այն պապը որ մարդկութեան համօրէն ամօթն եղաւ և իւր դարուն սարսափը, և զոր ժամանակակիցք անուանեցին մարդադէմ գազան.... Այս է Աղեքսանդր Զ. ԲՈՐՃԻԱ։

Մեր գրիչը հոս կանգ կառնու, չը կըրնալով սարսափէն այսպիսի պղծալից պատմութեանց արձանագրութիւնն ընել...

Ո՞վ չգիտեր որ այդ անխոյ պապերուն մէջէն երեսուն և մէկը հերետիկոս էին և յափշտակիչ. քանի և ոմնք բռնաւոր, տգետ

և ութը թունով ապականուած , չորսը խեղդամահ կորուսած , քառասուններկուքը չարաչարանօք ըսպանուած ; ու Ավինեոնի հերձուածող հակառակաթոռ պապերէն զատ՝ քսան և վեցն ալ իրենց աթոռէն վար առնուած են և մերժուած , իրենց անարժանութեանցն համար ։

Մէկ հարցմունք մը միայն ընենք Անդրալեռնականներուն ։ Դո՛ւք որ Աստուծոյ բարկութիւնն ու վրէժխնդիր ձեռքը Հայոց Եկեղեցւոյն վրայ կ՚երազէք տեսնել , միթէ Աստուծոյ Օրհնութիւնն ու քաղցր ժպիտը կը համարի՞ք իջած ձեր այն եկեղեցւոյն վրայ որոյ պատմութիւնը հիւսուածք մըն է գարշութեանց և ոճրագործութեանց . . . ,

Դ.

Անդրալեռնական պատմիչք այնպէս իմն կը ձեւացընեն , իբր թէ Հայաստանեայց եկեղեցին Փլորենտիոյ ժողովոյն ժամանակ (1439) ընդունած ըլլայ պապին գեր՚իշխանութիւնը , և Հռոմայ հետ միացած , ինչպէս որ Յունաց կայսրն և Կոստանդնուպօլսոյ Յովսէփ Պատրիարքն ըրին նոյն ժամանակ , քաղաքական սնոտի յոյսերուն զոհելով իրենց ազգային եկեղեցւոյ իրաւունքները , և որոյ համար մերժուեցան Յունական ե-

կեղեցւոյ հաւատարիմ մնացած ժողովուրդէն, երբ դարձան ի Կոստանդնուպօլիս, Եփեսոսի Մարկոս եպիսկոպոսին քաջութեամբը։

Մեք Յունական խնդիրն՝ իրենց աստուածաբաններուն թողլով, մեր մասին. սա կըսեմք ամենայն համարձակութեամբ, որ Հայաստանեայց եկեղեցին փլորենտիոյ ժողովոյն մէջ գտնուած չէ, ուստի և չէ ընդունած և չընդունիր եւս զայն 'ի թիւս տիեզերական ժողովոց, և ոչ իսկ անոր վարդապետութեանն հետեւած է և համանոր պահանջմունքները գործադրած է բնաւ։

Յիրաւի Եւգինէոս Դ. պապը, որ այն ժողովը գումարեց, Կ. Պօլսոյ ձեռնտուութեամբը, Արեւելեան եկեղեցին Արեւմտականին հնազանդեցնելու նպատակաւ (և որոյ յաջողութեան իբրեւ վարձք՝ խոստացած էր կայսեր Արեւմտեան թագաւորաց օգնութիւն ընդդէմ Տաճկաց. որ Կ. Պօլսոյ ափունքն հասած էին), մասնաւոր հրաւիրագրաւ փլորենտիա հրաւիրեց նաեւ զկոստանդին Ե. կաթողիկոս, բայց նա առաւել խոհեմ քան զՊատրիարքն Յունաց՝ չհաճեցաւ մինչեւ իտալիա պապին ոտքն երթալ, այլ քանի մը վարդապետ յղեց, որոց գլուխըն էր Սարգիս վարդապետ Նկաֆացի։ Ասոնք բարեբաղդութեամբ ճանբան ուշանա-

լով այն ժամանակն հասան 'ի փլորենտիա երբ արդէն ժողովն իր փոթորկայոյզ նիստերը դոցած էր, և Յոյնք ետ դարձած էին բողոքելու անոր դէմ զոր ընդունած էին բըռնութեամբ, պապական երկրին մէջ։

Կաթողիկոսական նուիրակներն հասկըցան թէ ինչ հիւրադաւ ափունքներ էին ընկած, ուստի և զգուշութեամբ վարուեցան այն պապին հետ որ այնքան նեղութեամբ ընկճած էր Յունաց անընկճելի կարծեցեալ ոգին։ Եւգինէոս Դ. փութացաւ կոնդակ մը գրեց «Հրահանգ վասն Հայոց» մակագրով, և ընծաներով վերադարձոյց նուիրակները առ կաթողիկոսն։ Կարծեց Եւգինէոս թէ յաղթանակեց, Հայոց եկեղեցին նուաճեց, ուստի և այն ատրեան ուրախութիւն զգաց որ Հռոմայ Ս. Պետրոսի եկեղեցւոյն դրանը վրայ փորել տուաւ այն երկտող լատին յիշատակարանը, զոր մէջ կը բերեն Լը Բօ և Չամչեան համահաւասար ցնծութեամբ, իբրեւ թէ յիշատակարան մը ըլլար այն Հայոց միութեանն ընդ եկեղեցւոյն Հռոմայ։

Սակայն ընդունայն ուրախութիւն։ Վասըն զի ենթադրեմք եւս որ Սարգիս վարդապետ և իր ընկերներն ընդունեցան պապական հաւատքը, (ըստ ասից լատին պատմագրաց)։ բայց ո՞վ անոնց ձեռքը տուած

էր այնպիսի արտօնագիր մը որով իրենք Հայոց եկեղեցւոյն լիազօր իշխաններն համարուէին, ուզածնին փոխելու և ուզածնին աւելցընելու ։ Իրենք՝ միայն պէտք էր ներկայացընէին հոն Հայոց եկեղեցւոյ հաւատքը. ուստի և իրենց հաւատափոխութիւնը ոչ ինչ նշանակութիւն մը չէր կրնար ունենալ զիրենք յուղարկող եկեղեցւոյն վրայ ։ Այդպիսի լիազօր արտօնագիր մը ոչ թէ միայն չունէին, այլ և ոչ իսկ կաթողիկոսն ինքն ունէր որ կարող ըլլար շնորհել ։ վասն զի եթէ կաթողիկոսն եւս հաւատադրուժ ըլլայ, Հայոց եկեղեցին կմնայ տակաւին անփոփոխելի, որովհետեւ ոչ ուրուք քմացը և կամացը գերի չէ մեր Ս. եկեղեցին, ուստի և ոչ ոք 'ի մարդկանէ կարող է փոխել կամ խախտել զայն որ 'ի վերայ վիմին Քրիստոսի հաստատեալ է» ։

Դարձաւ Սարգիս վարդապետ իւր ընկերներովը, բայց արդէն կոստանդին Ե. վախճանած էր, և սուրբ Աթոռը փոխադրուած 'ի Մայրավանս Ս. Էջմիածնայ ։ ուստի և չգիտեմք թէ ի՞նչ եղաւ պապական կոնդակն որ իրեն յանձնուած էր ։ վասնորոյ և կարելի չէ իմանալ թէ ճի՞շդ է արդեօք և հարազա՞տ այն լատին օրինակն որ այժմ յանուն Եւգինէոսի Դ. կը յածի ։ Բայց ինչ ալ ըլլայ, այս յայտնի է որ այդպիսի

կոնդակ մը Հայոց սուրբ Աթոռը հասած չէ, վասն զի ոչ ոք 'ի Հայ աստուածաբանից և կամ 'ի ժամանակակից պատմագրաց չը յիշատակեր զայն ։ Մեք յատուկ հետազօտութիւն ըրինք այս մասին սուրբ Էջմիածնի կաթողիկոսական մատենադարանին մէջ, (1867) բայց հետքն անգամ չգտանք ։

Սակայն եթէ այդ կոնդակն հասած եւս համարուէր 'ի սուրբ Աթոռն, միթէ բաւակա՞ն էր հետեւցնելու թէ Հայք Հռոմայ հետ միացեր են այն կոնդակին զօրութեամբ ։ Ո՛չ ապաքէն անոր պահանջածներէն և ոչ մէկը գործադրուած է երբէք յեկեղեցւոյն Հայաստանեայց, ինչպէս վերը կըսէինք ։

Եթէ Հայք ընդունած ըլլային Փլորենտիոյ ժողովքը, ո՞չ ապաքէն նախ և առաջ պէտք էին հաւատոյ հանգանակին մէջ Հոգւոյն Սրբոյ համար յաւելցնել « ԵՒ ՅՈՐԴՒՈՅ ԲՂԽԻ » խօսքերը, որ Փլորենտեան ժողովոյն գլխաւոր նորամոյծ վարդապետութիւնն է ։ Ո՞ւր Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն մէջ այդ խօսքերն ընդունուած են ։ Ո՞ւր Քաւարանի վարդապետութիւնը ։ Ո՞ւր պապին Քրիստոսի փոխանորդ և Եկեղեցւոյ գլուխ ըլլալը ադգովիմք ընդունուած է ։ Ուր Քրիստոսի ծնընդեան, Թլփատութեան, Տեառնընդառաջի և Աւետման տօները՝ Լատինացւոց

հետ տօնած է, ըստ հրամանի Փլորենտիոյ ժողովոյն։ - Եւ ոչ բնաւ ՚երբէք՝ Ապա ուրեմն Լը Մօ. և Չէմմէ. բոլորովին կը ստաբանեն։

Եւ կը զարմանամք որ ի՞նչպէս անդրալեռնականք կարեւորութիւն կընծայեն Եւգինէոս Դ. ի պէս պապի մը, զոր իւր հոգեւոր հայրը՝ Սուրբն Բեռնարդոս այնպէս խստիւ կը յանդիմանէր, և զոր Բազիլէայի ժողովը դատապարտեց յետոյ և անաթեմաներով նզովեց։

Եւ ահա այն դատապարտեալ և նզովեալ պապն է որ լատինական եկեղեցւոյն մէջ մտուցած է Հոգւոյն Սրբոյ բխման «և յՈրդւոյ» վարդապետութիւնը. վարդապետութիւն՝ հակառակ բոլորովին բուն իսկ Որդւոյն Աստուծոյ յայտնապէս աւանդածին ՚ի սուրբ Աւետարանի։ (Յովհ. ԺԵ. 26) Վարդապետութիւն՝ զոր ոչ միայն Արեւելեան եկեղեցին երբէք ընդունած չէ, այլ և նոյն իսկ Արեւմտեան եկեղեցին մերժած էր շատ ժամանակ, ընդդէմ Սպանիացւոց որ սկսած էին վերոյիշեալ Թիւր յաւելուածն ընել Հաւատամքի մէջ։ Վարդապետութիւն՝ որոյ դէմ պատերազմած էին նախնի պապեր, և Լեւոն Գ. այն աստիճան ընդդիմացած էր այդմ, որ որպէս զի մի՛ գուցէ օր մը այդ օտարուսումն յաւելուածը մուտ

գտնայ, Հաւատոյ հանգանակը փորագրել տուաւ արծաթեայ տախտակներու վրայ, և Հռոմայ Մայր եկեղեցւոյն մէջ կանգնել հրամայեց, որպէս զի այլափոխել չկարենան զայն։

Սակայն այս ամենայն զգուշութիւն աւելորդ եղաւ. վասն զի քանի որ եկեղեցի մը՝ պապին, որ է ըսել մարդու մը անսխալականութիւնը կընդունի իբրեն հիմ, հիմ մը կընդունի որ հաստատութիւն չունի, վասն զի «աւազի վրայ հաստատուած է», ինչպէս Փրկիչը կըսէ. Ուստի այն եկեղեցին ի՛նչ զարմանք է որ հետզհետէ նոր նոր փոփոխութեանց ենթակայ ըլլայ։

Կարծեմ թէ բաւական տեսնուեցաւ որ Փլորենտեան ժողովը բնաւ ազդեցութիւն մը ունեցած չէ Հայոց Եկեղեցւոյն վրայ։

Ե.

Լը Մօնտ և Իւնիվէռ պարբերականաց խմբագիրները՝ իբրեւ Եւրոպացիք՝ գուցէ շատ զարմանք չէ որ Հայոց պատմութիւնն և աստուածաբանութիւնը չգիտնան, բայց զարմանք է թէ ի՛նչպէս միամտաբար հաւատք կընծայեն իրենց Պոլսեցի լատինահայ թղթակցացը, և առանց կշռելու և քննելու՝ կընդունին և կը հրատարակեն ա-

նոնց գրած ստութիւնները, և կը հետեւին անոնց թիւր և շահասէր դատողութիւններուն ։

Այս թղթակիցները՝ դժբաղդաբար Հայ ծնած են, բայց Հռոմայ զինուորութեան մէջ մնած, ուխտ ըրած են արհամարհել զրպարտել իրենց ազգը, և բոլոր իրենց ջանքը այն է որ զՀայն և իրեն սուրբ Եկեղեցին անարգ և դատապարտելի ընծայեն Եւրոպայւոց աչքին ։ կարդացէ՛ք այս լատինահայ բադէրանէրուն, այս ազգադրուժ ներսէս Պաղոնցի թոռներուն թղթերը ու գրութիւնները, և կը տեսնէք թէ ի՞նչ ժանտութեամբ իրենց մայրենի եկեղեցւոյն դէմ կը մաքառին, ի՞նչ պժգալի քաջութեամբ իրենց հայրապետան ձեռքերուն մէջ կը շողացնեն միջնադարեան ժանգահար ու փտած զէնքերը ։ Տեսէք ի՞նչ վայրենի ուրախութեամբ կը փայլի աչուըննին՝ երբ անըմբռնելի վատութեամբ մը կը համարձակին իրենց հայրերուն ապաւէն շնորհած Ս. Եկեղեցին՝ «ԱՄԵՆԱԴԻՑ ՄԵՀԵԱՆ» անուանել ։

Այո՛, այս սարսափելի հայհոյութիւնն ընողը՝ օտարազգի մը չէ, Եւրոպացի ֆէդէր մը չէ, այլ օտարազգիէ՛ն ալ օտար մէկն է, ֆէդէրէ՛ն ալ հայատեաց ... այսինքն՝ ՀԱՅ ԲԱԴԻԵՐԱՆ ։

Հայ բադերային խանձարուրքը Հռոմէ

է, սիրտը Հռոմ, աչքը Հռոմ. իւր բոլոր ակնկալութիւնը հոն է. ուստի և հոն կը ձկտին իւր ամեն խորհուրդն ու մտածութիւն։ Իրեն մեծ քաջութիւնը այն է որ իր ազգը Հռովմայ ոտքին տակ պատուանդան մը դնէ. ուստի և ամենայն ջանքը կընէ որ իր եկեղեցին նուաստացնէ, որպէս զի Հռոմ բարձրանայ. իւր փառքն է ոչ միայն Հայոց Ս. Եկեղեցին զրպարտել, այլ և իր կրօնակից կղերն, զանոնք որոց սիրտը Ազգի սէր կայ։ Զրպարտութիւն՝ իրեն սովորութիւնն է, և մատնութիւնը՝ իրեն հաստարմաբնեան նկարագիրը....

Ահա և անցեալ տարուան կաթողիկոսական նուիրակին գալուստը 'ի Կ. Պօլիս՝ առիթ կուտայ բաղէրաններուն ժրանալ, համակրօն դեսպանատուններու դռները ափ առնուլ, արբանեակներ ցրուել վեր ու վար և ամեն տեղ այնպէս մը ցըցընել թէ, «Այս նուիրակին գալուստը Ռուսական քաղաքականութեան մը արգիւնքն է. վախճանը՝ Ռուսաց շահն է, և թէ՝ Հայ կաթողիկոսը ուրիշ բան չէ՛ բայց եթէ Ռուսաց կայսեր մէկ գործիքը»։

Այս ըսին, գրեցին ու տարածեցին, որպէս զի Հայոց ազգը կասկածելի ընծայեն յաչս բարեխնամ Տէրութեան. և սոյն աւետիսը տուին անդրալեռնական օրագրաց.

Լը Մօնտ և Ժընէվ այս գրպարտութեան մասնաւանդ թէ մատնութեան արձագանգ եղան Եւրոպիոյ մէջ, Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն վրայ հրաւիրելով Եւրոպական տէրութեանց կասկածները։

Բայց ինչո՞ւ համար այսչափ չփոթեցան անդրալեռնականք Գեր. Ջալալեան սրբազանին գալստեանը վրայ. վասն զի տեսան որ Հայոց վեհ. կաթողիկոսը Հռոմայ Պապին հաւասարազօր իշխանութեամբ նուիրակ կը ղրկէ, և իր կոնդակները պատկառանօք կընդունուին մեծազօր պետութենէն։ Ասիկա յայտնի պզտիկութիւն մըն էր Հռոմայ համար, ուստի և գրպարտել պէտք էր որ Հայոց կաթողիկոսը այն բարձրութեան մէջ չնկատուի։ Եւ գրպարտողն ալ պէտք էր Հայն ըլլար . . . .

Ո՛չ. բնաւ քաղաքական վախճան մը չունէր և չէր կրնար ունենալ Հայոց կաթողիկոսին նուիրակը։ Անոր պաշտօնը ուրիշ բան չէր, բայց եթէ Հոգեւոր Տիրոջ կողմանէ իւր Առաքելական օրհնութիւնք և շնորհաբաշխ սուրբ Միւռոնը բերել առ հաւատացեալ որդիս Սրբոյ Հօրն Գրիգորի, նոցա հոգեւոր վիճակը քննել և կրօնական հանգամանացը վերահասու ըլլալ։ Ասիկա Հայոց Առաքելական Աթոռոյն անժխտելի իրաւունքն էր, զոր այսքան դարեր նուի-

բագործած էին, և զոր ամեն երկրի վեհապետք ճանչցած էին ու միշտ վերապատուած։

Հայոց Թագաւորութիւնը իյնալէն, ու Հայոց ազգութիւնը ի սփիւռս երկրի ցրուելէն ի վեր, Մայր Աթոռը չէր կարող ուրիշ կերպով հաւատացելոց հետ իւր առընչութիւնը պահպանել, և նոցա հոգևոր պէտքերուն և հանգամանաց ծանօթանալ՝ բայց եթէ իւր նուիրակները ժամանակ ժամանակ անոնց մէջ առաքելով, և նոցա ձեռքով եկեղեցւոյն հոգևոր պէտքերը լրացուցանելով։ Ասիկա անհրաժեշտ պէտք մըն էր, հետեւանք Հայոց քաղաքական վիճակին տխուր հանգամանացը։ Իսկ առաւել այն ժամանակները՝ յորս այնքան դժուար էին կցորդութիւնք, տեղական հանգամանաց և ուրիշ շատ մը դժուարութեանց պատճառաւ։

Պատմութիւնը՝ մեր այն ըսածը լիուլի կը հաստատէ։ Կաթողիկոսական նուիրակներուն դիմաց՝ ո՛չ բնական և ո՛չ քաղաքական արգելք մը չկար երբէք։ Մէկ կողմէն Տաճկաստան, միւս կողմէն Հնդկաստան, Պարսկաստան, Լեհաստան, Իտալիա, Թաթարստան, Մոլտավիա, Վալաքիա, Աւստրիա, Հօլանտա, այն առաքելական հովիւներուն անխոնջ քայլերուն ասպարէզն

էին ։ Անոնց անդուլ քրտանց և վաստակոց արդասիքն է որ կը վայելէ այսօր Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցին ։

Հայաստանի անկախութիւնը վերնալէն ի վեր , Ս․ Էջմիածին երբեմն ամիրաներու, երբեմն խաներու , երբեմն Օսմանեանց , շատ անգամ Պարսից իշխանութեան տակ ինկած էր հետզհետէ ։ Բայց և ոչ մէկ քաղաքական իշխանութիւն անոր հոգևոր անկախութեանը դոյզն բռնաբարութիւն մը ձեռքենայած չէր բնաւ ։ Սուրբ Աթոռը՝ ճիշտ նոյն իրաւունքները կը վայելէր ինչ որ Հայոց թագաւորաց ժամանակները ։

1827էն ի վեր է որ Ռուսաց գաւառ եղաւ Արարատ ։ Այս ինքնակալութիւնը ուրիշ բան չըրաւ բայց եթէ շարունակել իրմէ առաջ տիրողաց ընթացքը , այսինքն թողուլ զԷջմիածին իւր հոգևորապէս ունեցած ազատ դրքին մէջ ։ Ուստի և վեհ. կաթողիկոսին Տաճկաստան նուիրակ մը ղրկելը՝ Ռուսաց քաղաքականութեան արդիւնքն է կարծելը՝ ոմանց չարութեան և նախանձու թելադրութիւնն է , որպէս զի սուրբ Էջմիածնայ Աթոռը չզօրանայ , որ Հռոմայ հետ չբաղդատուի , և այլոց՝ Հայոց եկեղեցական Պատմութեան վրայ ունեցած տգիտութեան հետևանքը ։

Սուրբ Աթոռը նուիրակ կը ղրկէր ան-

յիշատակ ժամանակներէ ի վեր ։ Ա՛յս ալ
Ռուսաց քաղաքականութեան թելադրու-
թիւնն էր, քանի որ դեռ այդ Հիւսիսա-
բնակ տէրութիւնը իւր խանձարրոց մէջն
էր տակաւին ։ Այդ իւր իրաւունքը սուրբ
Էջմիածին գործադրեց մինչեւ վերջի ժա-
մանակներս ։ Յովհաննէս կարբեցի կաթո-
ղիկոսը, որ վախճանեցաւ 1843ին, նուիրակ
եկած էր ի Կ. Պօլիս ։ Եւ տակաւին շատեր
կան մեր մէջ որ կը յիշեն Աստուածատուր
Սրբազան Նուիրակը ։

Ապա ուրեմն մեր վեհ. Հայրապետը
զՍարգիս Սրբազան Արքեպիսկոպոսը իբր
նուիրակ առաքելովը՝ ուրիշ բան չըրաւ
բայց եթէ իւր երջանկայիշատակ Նախոր-
դաց օրինակին հետեւելով, առաքելական
փոխանորդ մը ղրկել ի Տաճկաստան, որ իւր
աչքով տեսնելով ներկայ եղելութիւնները,
ըստ այնմ և տեղեկագիր մը տայ հաւա-
տացելոց հոգեւոր հանգամանացն ու պի-
տոյիցը ։

Եւ ասիկա Տաճկաստանի համար միայն
չէր ։ Արդէն Նորին Վեհափառութիւնը
Հնդկաստան և Պարսկաստան ալ նմանօրի-
նակ առաքելական պաշտօնեայներ առա-
քած էր։ Բայց սակայն ոչ Պարսից Շահին և ոչ
Անգղիոյ թագուհւոյն սիրտը վախ մը չծը-
նաւ որ այդ խաղաղութեան պաշտօնեայ-

ներն եկած ըլլան Հիւսիսային ինքնակալին գործակալներն ըլլալու, և դիւանագիտական դասեր խաղալու։

Ո՛չ, Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցին և իրեն պաշտօնեայք՝ դիւանագիտութեան ո՛չ գործիք են, և ո՛չ երբէք հետամուտ քաղաքագիտական ազդեցութեանց։ Բայց ըլլա՛յ և օտարաքին ազդեցութիւն մը որ՝ իրենց վրայ կարենայ զօրանալ, և զիրենք՝ իւր նպատակին կողմը շարժել յաջողի։

Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցին իւ հաւատացելոց չափը՝ միայն հոգեւոր գիտէ։ Ինքը կսորվեցնէ հնազանդ ըլլալ, օրինաւոր իշխանութեանց, վասն զի ամենն ալ «յԱստուծոյ կարգեալ» կը ճանչնայ, ըստ Առաքելոյն։ Ինքը կը սորվեցնէ հաւատարիմ ըլլալ քաղաքական իշխանութեան, ո՛ւր և ի՛նչ հանգամանքի մէջ ալ գտնուին. և Երկնաւոր վարդապետին հետ կը պատուիրէ «Տուք զկայսերն կայսեր և զԱստուծոյն՝ Աստուծոյ»։

Ա՛յս է, և ա՛յս պիտի ըլլայ միշտ Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցւոյ օրէնքն ու քաղաքականութիւնը։ Ով որ այլ ընդ այլոյ կարծիքներ կընէ՝ կը զրպարտէ միայն, բայց զինքն իւր անստերիւր ճանապարհէն շեղեցնել չէ՛ կարող։

Ահա և բազմադարեան փորձը զայն կը

հաւատայ։ Հայ կղերը՝ որ Առաքելական Աթոռոյն ներշնչութեամբ կը գործէ, երբեք քաղաքական ազդեցութեանց խուզարկու եղած չէ։ Եւ մինչդեռ Իտալիա, Սպանիա, Լեհաստան, Մեքսիք և ուրիշ տեղեր Պապական կղերը Հռոմայ շահերուն ամեն բան զոհել կը սորվեցընէ ժողովրդեան, և եկեղեցւոյ ամպիոններուն վրայէն ապստամբութեան գրգռիչ յորդորակներ կորոտայ. Հայոց հեզահամբոյր քահանայն ու վարդապետը, Տաճկաստան, Ռուսաստան, Պարսկաստան, Աւստրիա, Ռումանիա, Հնդկաստան և ընդ. ամենայն ծագս երկրի, ուր բաղդը առաջնորդած է Հայկայ որդւոցը քայլերուն, Հայ եկեղեցականը կըսեմ ուրիշ բան չունի բերնին մէջ՝ բայց եթէ « հնազանդութիւն օրինաց և հաւատարմութիւն իշխանութեան »։

Երբեք չէ տեսնուած որ Հայ եկեղեցականութիւնը քաղաքական գրգռութեանց համար ամբաստանուի։ Ոչ մէկ թագաւորութեան մէջ չէ եղած դահիճ մը որ Հայ եկեղեցականի մը հետ ծանօթութիւն ըրած ըլլայ կառափնարանը կամ կախաղանը։ Ի՞նչ զարմանք ուրեմն եթէ այսպիսի անբամբաս եկեղեցականաց ժողովուրդը՝ հլու միշտ և հաւատարիմ հպատակ ճանչցուած և վկայուած ըլլայ ամէն ժամանակ։

Ո՞չ ապաքէն դեռ մօտ օրեր բարձրապատիւ Ալլի փաշա, ժամանակիս ամենէն մեծ քաղաքագէտներէն մէկը, առաջի Հայ եպիսկոպոսաց վկայութիւն մը կուտար Հայոց ազգին հաւատարմութեանը վրայ։ Եւ իրեն ապացոյց չորս դարերու անդրդուելի հաւատարմութիւնը չէ՞, զոր երեք միլիոն Հայ ամեն պարագայից մէջ ցցուցած է առ Օսմանեան տէրութիւն։ Շատ դրացի հպատակ ազգեր նոյն վկայութիւնը չէին կարող ընդունիլ ի բարձրապատիւ եպարքոսէն։ Եւ պատճառը ո՞վ չգիտեր...։

Ապա ուրեմն մեծ անիրաւութեամբ կը գրպարտեն Լը Մօն… և Ջէյլը…, եւ իրենց լատինահայ թղթակիցները երբ զՍուրբ Էջմիածին կուզեն ցցունել իբրև գործի Ռուսական ազդեցութեան։ Այս քառասուն տարի է որ Արարատայ վրայ թեւերը կը տարածէ Ռուսականն արծուի։ Թող ըսեն թէ այսչափ ժամանակի մէջ ի՞նչ քաղաքական ազդեցութիւն ներգործեց Հայոց ազգին վրայ։ Թող մտնեն բերդերու կամ բանտերու նախանձաստուեր խորերը եւ ապըստամբութեան յանցանօք Հայակրօն կալանաւոր մը թող գտնեն։ Չկա՛յ, չկա՛յ բնաւ և ո[չ] ուրեք։ Ի՞նչ աւելի մեծ ապացոյց թէ Հայաստանեայց Ս. Աթոռը ամեն տեղ հաւատարմութիւն կը քարոզէ իւր զաւակացը և իւր